

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 23, No. 2, Summer 2023, 23-60

Theory of Man in Contemporary Iranian Theology: Understandings of *Man the Unknown*

Hamed Khani (Farhang Mehrvash)*

Abstract

One of the most famous works in Iran from the beginning of the 1960s until now is *Man the Unknown* by Alexis Carrel. With the passage of 70 years since the first Persian translation, the market boom of this work has not yet been lost, and at the same time, its content and function in Iranian society have not been ever analyzed. This study is the first step toward this goal. By reviewing the evidence of Iranians' attention to the book, this study aims to defend this hypothesis that the widespread promotion of the book was followed by Islamist movements as a result of important theoretical implications of the work in favor of their Theology. Followers of such movements wanted to compensate the poverty of literature and theoretical weaknesses in representing a native and modern human theory by taking advantage of Carrel's book. As we will reveal in this study, with the development of the discourse of Islamic humanities, this book has been considered as confirming the necessity of choosing an Islamic humanities instead of "western humanities".

Keywords: Alexis Carrel, Philosophy of Man, Theory of Man, Islamism, history of contemporary Iran, Islamic Humanities.

One of the most famous works in Iran from the beginning of the 1960s until now is the book "Man The Unknown" by Alexis Carrel. Although seventy years have passed since the first Persian translation of the book, the market boom of this work has not yet

* Associate Professor of Theology, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran,
mehrvash@hotmail.com

Date received: 10-04-2023, Date of acceptance: 17-07-2023

disappeared. However, its content and function in Iranian society have not been yet analyzed. This study is the first step toward this goal. By reviewing the evidence of Iranian Islamists' attention to the book, this study aims at defending that they have promoted this book because of the its important theoretical implications in favor of their school of thought: using this book, they compensated the poverty of new sciences in the depiction of mankind; as also they cited this book to compensate for their theoretical weaknesses in representing a native and modern theory of man.

In this research, first of all, general familiarity with the book in Iran, its Persian translations and the level of popularity of the work in Iranian society is provided. Then in order to evaluate the mentioned hypothesis we will try to know: which of the discussions in the book have Iranian Islamists paid attention to; And how have they benefited from the book over time? And finally, how long has their attention to the content of the book continued?

The evidence indicates that this work found many readers from 1339 onwards and received wide attention. By reviewing such data, we can estimate that two Persian translations of the work have been published about 31 times so far, of which 18 times are related to the period before the Islamic Revolution of 1979. It should be said about the two translations of the book that neither the Farsi translation of 'Enāyatollāh Shakībāpūr nor the three texts of the translation of Parvīz Dabīrī contain all the original English content of the book and they contain deletions, additions and distortions. These distortions are given in the text of the book for this, so that the text is harmonized with its functions for the Islamists promoting this book in Iranian society.

The credibility of the author's personality was the biggest argument of the Islamists: he was one of the great Western men of science and Nobel Prize winners, speaking about the danger of the collapse of Western civilization, and his words could have been interpreted as supporting protests against Western civilization. Another focus of references to the book at the beginning of the 1960s was the denial of the freedoms that women could have in the common lifestyle in the western civilization. Another important function of Carrel's work for Islamists was to confirm their religious beliefs. Iranian Islamists in the period before the Islamic Revolution emphasized that Carrel's words are, at best, an incomplete version of the complete version of Islamic teachings, which came to the mind of an intelligent and fair person who of course grew up in a damaged society, and as a result, he has not found the effective treatment as understood in Islamic teachings.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۲۵

After the Islamic revolution, there was an important change in the function of Carrel's book for Iranians. In support of the beliefs and actions attributed to religion, Islamists paid attention to new phrases from Carrel's book, which had been neglected until that time. If before the revolution they often cited his work to defend the religious fundamental principles, now it was more necessary to defend the Requirements of Islamic Sharia by citing his words. Following these exploitations of the work, Carrel's personality also became legendary and even compared to the previous periods he was credited with being an expert in more sciences.

At the beginning of the 2000s, after about 40 years had passed since the Persian translation of the work, and contrary to expectations, attention to the book continued. The reason for these attentions was the development of discussions about the production of Islamic humanities and the development of the discourse of religious knowledge. Karel's speeches in criticism of Western civilization science became a new focus for citations. Karel's words were often quoted that anatomy, physiology, psychology, pedagogy, sociology, history and economics do not discover the essence of human existence; Because supernatural factors affecting human existence are not analyzed in them. Islamists ignored Carrel's emphasis on the necessity of developing experimental sciences about human and interpreted his words to the promotion of religious knowledge. In this way, Carrel's character was depicted as an "affirming stranger" to create the basis for the widespread use of his opinions in various scientific fields.

Bibliography

The Holy *Quran*.

Āl-Ebrāhīm, Maḥmūd (1994), "The Application of Psychology in the English Language", *Roshd-e Āmūzesh-e Zabān*, no. 33, pp. 14-20.

Amrī, Marḍīyye and 'Abdollahī, Kobrā (2016), "Comparative Anthropological Study from the Perspective of the *Qur'ān* and Humanism", *Comparative Human Rights Studies*, no. 1, pp. 53-66.

Annals of the life of 'Alī Shariati (nd), Inserted in Dr. 'Alī Shariati Cultural Foundation website <<http://drshariati.org/?p=44>>, accessed on January 7, 2022.

Anṣārī, Ja'far (2003), "Fundamentals of Economics from the Perspective of the Holy *Qur'ān*", *Ma'rafat*, no. 66, pp. 17-25.

Ashofte, Amīr (1970), "Family Laws: Marriage", *Judicial Magazine*, no. 57, pp. 32-42.

"Answering to a Question" (1979), *Maktab-e Islam*, year 18, no. 6, pp. 54-58.

Bain, Read (1936), Review of four books together, *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 5, pp. 814-817.

- Barzanūnī, Moḥammad 'Alī (2016), "Spirituality at End of the World", *Mashreq-e Mow'ūd*, no. 44, pp. 118-77.
- Bāzargān, Mahdī (1959), "Pragmatism in Islam", *Majmū'e-ye Hekmat*, no. 47, pp. 14-20.
- Bedrūd Bā Mashāhīr (2012), *Hāfez*, no. 96, p. 76.
- Beheshtī, Aḥmad (1967), "Mankind in the Scene of Life: Cultivating Emotions", *Maktab-e Islam*, year 8, no. 7, pp. 43-46.
- Beheshtī, Aḥmad (1967), "The World of the Child", *Maktab-e Islam*, year 8, no. 6, pp. 32-35.
- Beheshtī, Aḥmad (1969), "Role of Mother", *Maktab-e Islam*, year 10, no. 10, pp. 44-47.
- Beheshtī, Aḥmad (1974), "Great Disaster in the World Today", *Maktab-e Islam*, year 15, no. 7, pp. 72-76.
- Beheshtī, Aḥmad (1975), "Fight Discrimination not Difference", *Maktab-e Islam*, year 16, no. 10, pp. 54-58.
- Carlson, Anton Julius (1936), review of *Man the Unknown*, *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, pp. 677-678.
- Carrel, Alexis (1939), introduction to the new publication of *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers.
- Carrel, Alexis, *Man the Unknown*, tr. 'Enāyatollāh Shakībāpūr (1981), Tehran: Shahrīyār; Idem, tr. Parvīz Dabīrī (1975), *Alexis Carrel's Collection of Works and Thoughts*, Isfahan: Ta'yīd Book Store; The same translation, ed. Shahrīyār Dabīrī (2006), Isfahan: Mehr-Afrūz; The same translation, new edition (2022), Tehran: Negāh; Idem, Arabic translation by 'Ādel Shafīq (nd), Cairo: Al-Dār al-Qawmīyya; Idem, Arabic translation by Shafīq As'ad Farīd (1974), Beirut: Maktaba Al-Ma'ārif.
- Carrel, Alexis, *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers, 1935.
- D.A.Y (1975), "Reason and Love with Awareness and Mobility", *Maktab-e Islam*, year 16, no. 5, pp. 36-39.
- Dabīrī, Mītrā (2013), "Memory of Dr. Parvīz Dabīrī", *Bokhāra*, year 15, no. 88, pp. 612-615.
- Darko, Suvin (1968), "Beckett's Worldview", tr. A. Nūrīyān, *Negīn*, no. 37, p. 18 21.
- Dordāne, Fāteme (1999), "The Right to be Different", *Ketāb-e Naqd*, no. 12, pp. 54-67.
- DūstMoḥammadī, Hādī (1976), "Contemporary Man Thinks Childishly", *Maktab-e Islam*, year 17, no. 5, pp. 45-48.
- DūstMoḥammadī, Hādī (1982), "Environment and Youth", *Maktab-e Islam*, year 22, no. 1, pp. 44-47.
- Esfandiari, Moḥammad (1990), "Book Title and its Selection Methods", *Āyīne-ye Pazhūhesh*, no. 3, pp. 224-234.
- Fakūr, Fāteme (1999), "Social and Political Status of Women", *Ketāb-e Naqd*, no. 12, pp. 30-45.
- Fārsī, Jalāl al-Dīn, *Anthropology* (1979), vol. IV: Revelational Anthropology of Human Structure, Part V: Psychoanalytic Structure, available on the website "Ya Witr al-Mawtūr" owned by Shahrīyār Salīmzāde <<https://shahryarsalemezade.blog.ir>>, retrieved at January 17, 2022.
- Friedman, David M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York, Ecco.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۲۷

- Gerāmī, Moḥammad 'Alī (1968), "The Helplessness of Eastern and Western Blocs", *Ma'āref-e Ja'farī*, no. 9, pp. 298-308.
- Ghā'emī, 'Alī (1989 A), "Education and Girls's Ability of Development", first part, *Tarbīyat*, no. 42, pp. 22-24.
- Ghā'emī, 'Alī (1989 B), "Education and Girls's Ability of Development", Part IV, *Tarbīyat*, no. 44, pp. 10-13.
- Ghā'emī, 'Alī (1990), "Education and Girls's Ability of Development", Part IX, *Tarbīyat*, no. 49, pp. 18-21.
- Ghofrānī, Moḥammad (1969), "Effect of Prayer", *Maktab-e Islam*, year 11, no. 2, pp. 38-40.
- Ghorbānī, Zeyn al-'Ābedīn (1964), "Study of Religion", *Ma'āref-e Ja'farī*, special issue, pp. 223-267.
- Ghorbānī, Zeyn al-'Ābedīn (1966), "With Whom is the Option of Divorce?", *Maktab-e Islam*, year 7, no. 6, pp. 50-54.
- Ghorbānī, Zeyn al-'Ābedīn (1968), "The Spirit of Imitation and Superstition", *Maktab-e Islam*, year 9, no. 6, pp. 10-13.
- Golgīrī, M. (1970), "Guardians of Humanity", *Ma'āref-e Ja'farī*, no. 11, pp. 153-161.
- Golī Zavāre, Gholāmreḏā (2001), "Family and Children's Education", *Moballegḥān*, no. 38, pp. 56-70.
- Ḥakīmī, Maḥmūd (1969), "The West is Sick", *Maktab-e Islam*, year 10, no. 12, pp. 29-31.
- Ḥakīmī, Moḥammad Reḏā (1992), "Maktab-e Tafkīk", *Keyhān-e Farhangī*, no. 95, pp. 25-5.
- Haqqānī Zanjānī, Ḥoseyn (1971), "Physical and Mental Age Difference Between Men and Women", *Maktab-e Islam*, year 12, no. 11, pp. 22-25.
- Haqqānī Zanjānī, Ḥoseyn (1994), "Different Ways of Spiritual Growth from the Perspective of Islam", *Maktab-e Islam*, year 34, no. 9, pp. 27-34.
- Ḥasanī, 'Alī Akbar (1974), "Let's Go to See the Biggest Industrial City Together", *Maktab-e Islam*, year 16, no. 3, pp. 58-60.
- Ḥasanī, 'Alī Akbar (1976), "Journey to the Depths of Human Body", *Maktab-e Islam*, year 17, no. 5, pp. 31-34.
- Ḥasanī, 'Alī Akbar (1983 A), "The Way to Overcome Wrong Habits", *Maktab-e Islam*, year 23, no. 1, pp. 38-41.
- Ḥasanī, 'Alī Akbar (1983 B), "Features of Islamic Education and Training: the First Foundation Stone of Human Education", *Maktab-e Islam*, year 23, no. 3, pp. 37-42.
- Hāshemī, Ḥoseyn (2003), "Convention on Elimination of Discrimination Against Women", *Rawāq-e Andīshe*, no. 22.
- HāshemīNezhād, 'Abdol-Karīm (1958), *Debate between a Doctor and a Muslim Cleric*, republished in Tehran: Shāhed, 1380 SAH.
- HāshemīNezhād, 'Abdol-Karīm (1960), "Letters Received to *Maktab-e Islam* and the Press", *Maktab-e Islam*, year 2, no. 12.
- HāshemīNezhād, 'Abdol-Karīm (1961), "Matrealism or Destructive Flood", *Maktab-e Islam*, year 3, no. 9, November 1961, pp. 63-67.
- Hejāzī, Fakhreddīn (1965), "Oaths of the *Qur'ān*", *Nāme-ye Āstān-e Qods*, no. 21, pp. 2-19.

- Hejvānī, Mahdī (1999), "In the End, Children Turn God Back", *Children and Adolescent Literature Research Journal*, no. 18, pp. 13-2.
- Hojjatī Kermānī, 'Alī (1970), "Islam is a Way of Life: Punishment for Theft and the Losses of the Prison Regime", *Maktab-e Islam*, year 11, no. 11, pp. 6-16.
- Hojjatī Kermānī, 'Alī (1971), "Civilization Incompatible with Mankind", *Maktab-e Islam*, year 12, no. 9, pp. 56-61.
- Ḥoseynī, Aḥmadreḏā (2008), "Looking at the Basics of the Convention on the Elimination of Any Discrimination Against Women", *Rawāq-e Andīshe*, no. 1, pp. 114-124.
- "Index of Mehr 1373 SAH Books Based on the Report of the General Department of Cultural Centers and Relations" (1994), *Namāye*, no. 35, pp. 117-96.
- Imān, Moḥammad Hādī (1983), "The Vital Role of the Skin", *Roshd-e Mo'allem*, no. 9, pp. 46-49.
- Imānī, Moḥammad Rasūl (2004), "Descriptive Bibliography of Anthropology", *Ma'refat*, no. 81, pp. 112-120.
- Imānzāde, Ma'sūme (2013), "The Role of Gender in Drafting Laws", *Strategic Management Research*, year 10, no. 31, pp. 206-228.
- "Islam and the Problems of Civilization: the Unknown Man" (1967), *Maktab-e Islam*, year 9, no. 2, pp. 51-53.
- Ja'farīyān, Rasūl (2018), "Motahharī, Philosophy and Modern Knowledge", *Historical Essays*, no. 8, pp. 127-154.
- Jalālī, Mojtabā et al. (2018), "The Dependence of Human Perfection on Religion from the Perspective of 'Allāma Ṭabātabā'ī", *Ma'āref-e 'Aqlī*, no. 39, pp. 29-46.
- Janābzāde, Moḥammad 'Alī (1970), "Rah Chonān Row ke Rahrowān Raftand", *Armaghan*, year 39, no. 1, pp. 33-36.
- Karīmī, Noṣrat (1999), "An Experience in Belief Therapy", *Bokhārā*, no. 6, pp. 284-294.
- Keith, Sir Arthur (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, nov. 30.
- Ketābī, Aḥmad (1987), "Nature and Man", *Keyhān-e Farhangī*, no. 40, pp. 16-20.
- "List of Books Published in Shahrivar 1383 SAH" (2004), *Ketāb-e Māh-e 'Ulūm va Teknolozhī*, no. 78, pp. 55-63.
- "List of Books Published in Tīr 1379 SAH: Natural Sciences and Mathematics" (2000), *Science and Technology Monthly Book*, no. 28, pp. 49-55.
- Mahdīpūr, 'Alī Akbar (1981), "Fasting in Islam", *Maktab-e Islam*, year 21, no. 5, pp. 59-64.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1960), "The Great Workshop of Body", *Maktab-e Islam*, year 2, no. 5, pp. 25-29.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1961), "Irregularities, Disasters and Calamities Lead People to Atheism", *Maktab-e Islam*, year 3, no. 2, pp. 56-62.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1966), *Let's Know God More*, Tehran: Moḥammadī Bookstore, available at Noorlib Internet Library <<https://noorlib.ir>>, retrieved at January 17, 2022.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (2005), *Ethics in the Qur'ān*, republished in Qom: Imam 'Alī School of Seminary.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۲۹

- Malīhī, Hoseyn (1997), "The Role of Prayer in Reducing Anxiety and Achieving Mental Peace", *Eṣlāḥ va Tarbīyat*, no. 32, pp. 23-25.
- Meṣbāḥ Yazdī, Moḥammad Taqī (1999), *Education of Beliefs*, Qom, Dār al-Thaghalayn.
- Mīrkhalīlī, Maḥmūd (2000), "Violence and Punishment", *Ketāb-e Naqd*, no. 15, pp. 124-153.
- Mīrkhānī, 'Ezzat al-Sādāt (1999), "Islam and the Negation of Violence in the Family", *Women's Strategic Studies*, no. 6, pp. 34-47.
- Mīrkhānī, 'Ezzat al-Sādāt (2004), "Woman's Place in *Nahj al-Balāgha*", *Nahj al-Balāgha Researches*, no. 10, pp. 111-66.
- Moḥammadī, Moslem (2013), "Analysis of Gender Differences Between Men and Women in Experimental Sciences and Religious Teachings", *Religious Anthropology*, no. 29, pp. 71-82.
- MojtahedZāde, Moḥammad (1960), "Ensuring the Health of the Body and Soul in Islam", *Jahān-e Dānesh*, no. 1, pp. 190-200.
- Moṣṭafavī Kāshānī, Sayyed Jalāl (1985), "Medicine from Avicenna's *al-Qānūn* until Now", *Keyhān-e Farhangī*, no. 16, pp. 19-21.
- Moṭahharī, Morteḍa (1967), *Tawḥīd*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (1990), *Philosophy of History*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (1998), *A Critique of Marxism*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (2001), "Notes About Women in the *Qur'ān*", *Qur'ānic Researches*, no. 28, pp. 12-29.
- Moṭahharī, Morteḍa (2001), *Khātāmīyyat*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (2006), *Notes*, Tehran: Ṣadrā.
- Mūsavī Lārī, Mojtabā (1970), *Islam and the Appearance of Western Civilization* (2nd edition, Tehran: Ṣadr Library, 1970), cited copy: 1975 version of the book, available at Nūr-e Fāṭeme website <<http://noorfatemah.org/library>>, retrieved at December 17, 2022.
- Mūsavī, Jamāleddīn (1964), "Know the Spirit of the Youth and Find out the Real Problems of Them by Understanding Them", *Ma'āref-e Ja'farī*, no. 1, pp. 67-77.
- Mūsavī, Sayyed Mojtabā (1973), "Warning to Those Who Are in Contact with the Infected", *Maktab-e Islam*, year 15, no. 2, pp. 33-36.
- Mūsavīyan, 'Abbās (2011), "Religion and Economy", *Islamic Economy*, no. 8, pp. 37-60.
- Naṣrī, 'Abdollah and Ṣamad, Behrūz (2014), "Pathology of Human Dignity from the Perspective of *Nahj al-Balāgha*", *Religious Anthropology*, no. 33, pp. 28-5.
- Navāyī, 'Alī Akbar (2001), "Why Human Needs Religion", *Islamic Social Research*, no. 36, pp. 195-214.
- Nīkzād, 'Abbās (2003), "Islamic Republic or Religious Democracy", *Rawāq-e Andīshe*, no. 27, pp. 25-6.
- Nīkzād, 'Abbās (2022), "Women and Social and Political Responsibilities from the Perspective of Islam", *Rawāq-e Andīshe*, no. 8, pp. 37-52.
- Nūrī Hamedānī, Ḥoseyn (1961), "Wonders of the World of Creation: the Nervous System", *Maktab-e Islam*, year 3, no. 5, pp. 10-15.

- Nūrī Hamedānī, Hoseyn (1962), "A Psychological and Social Debate: Is Human Nature Created Based on Goodness?", *Maktab-e Islam*, year 5, no. 1, pp. 22-26.
- Oberling, Charles (1944), "Dr. Alexis Carrel", *Yadgar*, year 1, no. 5, pp. 54-62.
- Parcham, A'zam (2013), "The Necessity of Revelation and Mission from the Viewpoint of the *Qur`ān*", *Golestān-e Qur`ān*, no. 119, pp. 5-6.
- Qazvīnī, Mahvash (2013), "Prayer in Ancient Texts and Amīn's Shāhnāme", *Hāfez*, no. 92, pp. 81-87.
- Rahbar, Moḥammad Taqī (1998), "Western Cultural Attack and Counterattack", *Pāsdār-e Islam*, no. 206, pp. 14-18.
- Ranjbar-e Haghīghī, 'Alī (2004), "Comparative Personality: Analysis of Human Personality From a Psychological, Sociological, Philosophical and Theological Point of View", *Ma'refat*, no. 81, pp. 87-99.
- Rashīdpūr, 'Abdul-Majīd (1964), "Way and Customs of Life: Seeking Fame?", *Maktab-e Islam*, year 5, no. 10, pp. 16-18.
- Razmjū, Hoseyn (1979), "Man and His Personality Dimensions", *Literary Essays*, no. 56, pp. 793-810.
- Razmjū, Hoseyn (1997), "Armaghān-e Hejāz va Lāle-ye Tūr", *Keyhān-e Farhangī*, no. 137, pp. 4-7.
- Reggiani, Andrés Horacio (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, ed. Susan Currell and Christina Cogdell, Athens, Ohio University Press.
- Reggiani, Andrés Horacio (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books, 2007.
- Šabbāghīyān, 'Alī (2022), "Evaluation of Efficiency and Effectiveness Based on Motivational Factors from the Perspective of Islam", *Strategic Management Research*, no. 29, pp. 77-93.
- Sa'īdī, Aḥmad (1948), "Attention to Religion: the Effect and Power of Prayer", *Education and Culture*, year 23, pp. 45-49.
- Šāleḥī Kermānī, Moḥammad Ḥasan (1960), "Women Must Have Freedom; But What Is the Meaning of Freedom?", *Jahān-e Dānesh*, no. 1, pp. 295-305.
- "Sayings and Writings" (1990), *Pāsdār-e Islam*, no. 101, pp. 36-37.
- Shafī'ī Dārābī, Moḥammad Hoseyn (1992), "Quranic Prophecies", *Ma'refat*, no. 3, pp. 27-35.
- Sharī'atī, 'Alī (1986), "My Idols", *Falling in the Desert, Shariati's Collection of Works*, no. 13, Tehran: Chāpaksh.
- Shariati, 'Alī (1992), *What Should be Done, Shariati's Collection of Works*, no. 20, Tehran: Qalam.
- Sharī'atī, 'Alī, letter to Kāzem Mottaḥedīn (nd), *Letters, Shariati's Collection of Works*, no. 34, available on Ketabnak website <<http://ketabnak.com/book/48279>>, accessed on 10/16/1401.
- Sharī'atī, Moḥammad Taqī (1960 A), "The Beginning of Revelation", *Nāme-ye Āstān-e Qods*, no. 3, pp. 5-13.
- Sharī'atī, Moḥammad Taqī (1960 B), Introduction to *Prayer* by Alexis Carrel, tr. 'Alī Sharī'atī, Mashhad, Mashhad Students Association, 1960.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۳۱

- Sobhānī, Ja'far (1982), "Heart and Inside or Inspiration and Illumination", *Maktab-e Islam*, year 22, no. 6, pp. 16-19.
- Sobhānī, Ja'far (1984), *Knowledge in Islamic Philosophy*, republished in Qom: Imam Sadiq Institute, 2003.
- Tājdīnī, Farhād (1986), "Innate Monotheistic Tendency", *Tarbīyat*, year 2, no. 6, pp. 46-49.
- Telegram sent on November 15 about the death of Alexis Carrel (1944), in the margin of Charles Oberling's article (See Above: Oberling).
- The catalog of the National Library of Iran, accessible on the website of the Organization of Documents and the National Library of Iran <<https://nlai.ir>>, accessed on January 17, 1401.
- The Future of Humanity (1965), *Ma'āref-e Ja'fari*, no. 4, pp. 62-67.
- "The Root of Worries" (1973), *Maktab-e Islam*, year 14, no. 6, pp. 4-7.
- Ṭūsī, 'Azīz (2010), "Psychology and Sociology of Addiction", *Dādrasī*, no. 25, pp. 59-61.
- "What Do Unbalanced Events Do in an Orderly World?" (1984), *Maktab-e Islam*, year 24, no. 3, pp. 61-66.
- "Women's Freedom Will Soon Be Limited!" (1961), *Maktab-e Islam*, year 3, no. 11, p.
- Bain, Read (1936), Review of four books together, *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 5, pp. 814-817.
- Carlson, Anton Julius (1936), review of *Man the Unknown*, *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, pp. 677-678.
- Carrel, Alexis, *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers, 1935.
- Carrel, Alexis (1939), introduction to the new publication of *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers.
- Friedman, David M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York, Ecco.
- Keith, Sir Arthur (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, nov. 30.
- Reggiani, Andrés Horacio (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books, 2007.
- Reggiani, Andrés Horacio (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, ed. Susan Currell and Christina Cogdell, Athens, Ohio University Press.

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
فصل‌نامه علمی (مقاله پژوهشی)، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر بازخوانی در ک‌ها از انسان موجود ناشناخته (Man the Unknown)

حامد خانی (فرهنگ مهرش)*

چکیده

یکی از آثار پرخواننده در ایران از آغاز دهه ۱۳۴۰ش تا کنون کتاب *انسان موجود ناشناخته* اثر الکسیس کارل است. ایرانیان این کتاب را بارها تجدید چاپ، و مستند و منبع بحث‌های مختلف خود کرده، و شخصیت‌هایی پرشمار با اندیشه‌هایی متنوع نیز خواندن آن را ترویج نموده‌اند. با گذشت زمانی هفتاد و چندساله از نخستین ترجمه فارسی کتاب هنوز رونق بازار این اثر از دست نرفته، و در عین حال، محتوا و کارکرد آن در جامعه ایران تحلیل نشده است. مطالعه پیش‌رو گامی نخست فراسوی این هدف است. بنا داریم با مرور شواهد توجه ایرانیان به کتاب از این فرضیه دفاع کنیم که ترویج گسترده آن را اسلام‌گرایانی با گرایش‌های مختلف دنبال کرده‌اند و این ترویج نتیجه دستاوردهای نظری مهم اثر برای این جریان‌ها بوده است؛ جریان‌هایی که خواسته‌اند فقر مطالعات موجود و ضعف‌های نظری در بازنمودن یک نظریه انسان بومی و مدرن را با بهره‌جویی از کتاب کارل جبران کنند. چنان‌که خواهیم دید، از دهه ۱۳۸۰ش و با توسعه گفتمان علوم انسانی اسلامی نیز این کتاب هم‌چون مؤید ضرورت گزیدن یک علم انسانی دین‌پسند به جای علوم انسانی متعارف تلقی شده است.

کلیدواژه‌ها: الکسیس کارل، فلسفه انسان، نظریه انسان، اسلام‌گرایی، تاریخ ایران معاصر، علوم انسانی اسلامی.

* دانشیار گروه الهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران، mehrvash@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۶

۱. مقدمه

هر مکتب اخلاقی یا دینی بر پایه تبیینی از انسان شکل می‌گیرد که بازمی‌گوید انسان چرا و از کجا آمده است و چه ویژگی‌هایی دارد. بر پایه چنین تبیینی از ماهیت انسان است که آن مکتب می‌تواند به پیروان خود باز نماید جنس انسان با نظر به جمیع ویژگی‌هایش چه خیرِ اعلایی (Summum Bonum) در زندگی می‌تواند حاصل کند، و با توجه به نقاط ضعف و قوتش چه مسیر سلوکی را می‌تواند به سوی آن خیر اعلی درپیش گیرد. بنیان‌گذاران و احیاء‌گران هر مکتب دینی و اخلاقی جز این چاره ندارند که پاسخی به سؤال‌ها درباره ماهیت انسان بدهند؛ یا به بیانی دیگر، نوعی «نظریه انسان» (Theory of Man) بنا نهند.

براین پایه، انتظار می‌رود که در ایران دوره مدرن — و پایه‌های تحولات اجتماعی کشور در اثر آشنایی تدریجی با اندیشه‌های غربیان — کوشش‌هایی برای بازفهم ماهیت انسان بر اساس دانش‌ها و فرهنگ عصر جدید هم صورت پذیرد. مطابق این انتظار، پایه‌های توسعه چنین تأملاتی در سراسر کشورهای اسلامی، در ایران هم از حدود اواخر سده ۱۳ق / ۱۹م، یعنی ایام پایانی حکومت قاجار، این دغدغه‌ها خود را در نگارش آثار بازمی‌نمایند؛ آثاری مثل فلسفه انسان علی‌اکبر هزارجریبی حائری‌زاده، مؤلف کم‌شناخته اصفهانی (تهران: ۱۳۳۳ق / ۱۲۹۴ش)^۱ یا کتاب انسان تألیف عباس خلیلی (تهران: اقبال، ۱۳۲۰ش).

از حدود ۱۳۲۰ش / ۱۹۴۱م یعنی از دوران جنگ جهانی دوم به بعد، خارج از ایران در دیگر کشورهای اسلامی این تکاپو استمرار دارد. برای نمونه، در مصر در همان سال‌ها عبدالرحمان بدوی کتاب *الانسانیه والوجودیه فی الفكر العربی* (قاهره، بی‌نا، ۱۹۴۷م / ۱۳۲۶ش) را منتشر می‌کند که نشان دهد آگزیستانسیالیسم و انسان‌گرایی (Humanism) با اندیشه اسلامی بیگانگی ندارند. از این قبیل آثار در همان دوره می‌توان *مشکله الانسان* زکریا ابراهیم (احتمالاً چاپ شده در دهه ۱۹۵۰م / ۱۳۳۰ش) یا *الانسان فی القرآن* عباس محمود عقّاد (چاپ ۱۹۶۱م / ۱۳۴۰ش) را یاد کرد.

با این حال، از دوران جنگ جهانی دوم به بعد ایرانیان اسلام‌گرا دیگر توسعه بحث‌های نظری در این زمینه را پی نگرفتند.^۲ صرفاً از نیمه دهه ۱۳۵۰ش به بعد و در ایامی نزدیک به پیروزی انقلاب اسلامی بود که آثاری درباره جایگاه انسان در هستی پدید آمدند (نک جدول شماره ۱) و در تنقیح یک نظریه انسان بومی و درعین حال متناسب با مشهورات و مقبولات عصر جدید ایفاء نقش کردند. عمده این آثار سخن‌رانی‌هایی بودند که در ایامی نزدیک پیروزی انقلاب و حتی گاه بعد از آن شکل مکتوب یافتند.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهر) ۳۵

۲. طرح مسئله

جامعه ایران از ۱۳۲۰ش به بعد گرفتار گسترده ترین مجادلات فکری و سیاسی بود؛ مجادلاتی که پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش را در پی داشت. اسلام گرایان ایرانی در این میان برای بازسازی ایدئولوژی خود نیاز داشتند جایگاه انسان در هستی را بر اساس نگاه دینی خویش و در نسبت با کشفیات و دانش های نوین بازخوانند. این بحث چیزی نبود که بشود آن را نادیده گرفت. آن ها مهم ترین جریان فکری ای بودند که بعد از جنگ جهانی دوم به بقاء در ایران ادامه داد و دامنه فعالیت هایش نیز بسی گسترده تر شد. هرگز در موضع ضعف یا کم بود پیروان و امکانات نیز نبودند که از پرداختن به چنین بحث نظری مهمی بازمانند. جا دارد پرسیده شود چه عاملی سبب شد به نظریه پردازی در این زمینه بی توجهی کنند. به بیانی دیگر، آن ها بدون نظریه پردازی در این زمینه چه گونه توانستند نیازهای نظری بنیادین مکتب فکری خود به یک نظریه انسان را برآورند.

جدول شماره ۱: آثار ایرانیان در دهه ۱۳۲۰-۱۳۶۰ش درباره انسان و جایگاهش در هستی

سال نشر	مؤلف	عنوان اثر	مشخصات نشر و دیگر ملاحظات
۱۳۲۵ش	مقدس تبریزی، علی	راز آفرینش جهان و خلقت نوع انسان	تهران: شرکت سهامی طبع کتاب
۱۳۴۴ش	جعفری تبریزی، محمدتقی	آفرینش و انسان	تهران: شرکت سهامی انتشار
۱۳۴۹ش	شریعتی، علی	انسان بی خود	چ تهران: بی نا: در مقدمه چاپ ۱۳۸۱ش اثر (تهران: بنیاد شریعتی) گفته می شود حدود سال ۱۳۴۹ش به صورت جزوه منتشر شد.
۱۳۵۰ش	رضوی سلدوزی، مرتضی	خلقت آدم و بحثی در تکامل	قم: بی نا
۱۳۵۳ش	بازرگان، مهدی	انسان و زمان	تهران: میثاق
۱۳۵۴ش	پیمان، حبیب الله	چرا انسان متعهد و مسئول است؟	تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۱۳۵۴ش	شریعتی، علی	انسان	نشر جزوه گونه اش در این سال بوده است (نک سال شمار نشر آثار شریعتی، بی نا).
۱۳۵۵ش	طباطبایی، محمدحسین	اسلام و انسان معاصر	به کوشش هادی خسروشاهی، قم: رسالت.
۱۳۵۵ش؟	اژه ای، علی اکبر	پیرامون انسان از دیدگاه قرآن	اصفهان: مسجد امام علی (ع)
۱۳۵۵ش	تهرانی، علی	ای انسان! ستم و تفرقه میسند	تهران: بعثت
۱۳۵۶ش؟	شریعتی، علی	بازگشت به خویشتن	تهران: چاپخانه پرتو
۱۳۵۶ش	شریعتی، علی	چشم انداز اومانیسم اسلامی	تهران: چاپخانه حر (حسینیة ارشاد)
۱۳۵۷ش	شریعتی، علی	بازگشت به خویش	بی جا، بی نا: اتحادیه های انجمن اسلامی دانشجویان در اروپا و آمریکا و کانادا

۳۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

۱۳۵۷ش	شریعتی، علی	بازگشت	تهران، حسینیه ارشاد
۱۳۵۷ش	مطهری، مرتضی	انسان در قرآن	تهران: انجمن اسلامی پزشکان (این اثر تألیفی است؛ نه سخن‌رانی).
۱۳۵۷ش؟	مؤلف ناشناس	انسان در جهان‌بینی اسلام	قم: دارالتبلیغ اسلامی
۱۳۵۸ش	مصباح یزدی، محمدتقی	انسان در اسلام	به کوشش باقری بیدهندی، قم: پیام اسلام
۱۳۵۸ش	شریعتی، علی	انسان و تاریخ	تهران: قلم
۱۳۵۹ش	نصری، عبدالله	فلسفه آفرینش	تهران: نهضت زنان مسلمان
۱۳۶۰ش؟	شریعتی، علی	انسان و اسلام	آبادان، انجمن اسلامی دانشجویان دانشکده نفت آبادان
۱۳۶۱ش؟	شریعتی، علی	انسان و اسلام	بی‌جا، بی‌نا: شش سخنرانی و یک مصاحبه در دانشکده فنی نفت آبادان، به سفارش انجمن اسلامی دانشجویان دانشکده نفت آبادان (چاپ دوم: ۱۳۶۲ش).
۱۳۶۱ش؟	شریعتی، علی	مذهب، تکامل، جهان‌بینی	بی‌جا، پیام و خون
۱۳۶۱ش؟	مطهری، مرتضی	تکامل اجتماعی انسان در تاریخ	قم: جامعه مدرسین
۱۳۶۱ش؟	هاشمی نجف‌آبادی، حسین	انسان، دردها و درمان‌ها	دورود، شرکت سهامی سیمان فارس و خوزستان
۱۳۶۲؟	قرائتی، محسن	جهان و انسان از دیدگاه قرآن	قم: مؤسسه در راه حق
۱۳۶۲ش	مطهری، مرتضی	تکامل اجتماعی انسان	قم: جامعه مدرسین
۱۳۶۲ش	مطهری، مرتضی	هدف زندگی	تهران: جامعه مدرسین
۱۳۶۲ش؟	شریعتی، علی	ایدئولوژی و تمدن، انسان و اسلام	بی‌جا، بی‌نا

فرضیه مطالعه پیش‌رو در پاسخ به سؤال یادشده این است که انتشار ترجمه‌های فارسی کتاب *انسان موجود ناشناخته*، تألیف الکسیس کارل، نیاز اسلام‌گرایان این دوره به چنین مبنایی نظری را برآورد؛ اثری که در حلقه‌های جنگ جهانی دوم تا پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش پرخواننده‌ترین کتاب درباره موضوع بود، از ۱۳۳۹ش که برای دومین بار به فارسی ترجمه شد هرگز توجهات به آن تا کنون کاهش نیافت، بارها تجدید چاپ و ترویج و خوانده، و به مهم‌ترین مبنای استناد اسلام‌گرایان در بازنمودن ماهیت انسان بدل شد.

برای سنجش این مدعا لازم است — افزون‌بر آشنایی‌های عمومی با اثر، ترجمه‌های فارسی آن و میزان استقبال ایرانیان از این ترجمه‌ها — بدانیم: اولاً، از میان این مباحث کتاب، اسلام‌گرایان ایرانی به کدام توجه نشان داده، و از محتوای کتاب چه دریافته‌اند؛ ثانیاً، بهره‌جویی اسلام‌گرایان ایرانی از این اثر در گذر زمان دچار چه تحولاتی شده است؛ ثالثاً، توجهات به این اثر تا چه زمان امتداد یافته است. آزمودن خوانش این اسلام‌گرایان از آراء الکسیس کارل با مرور مجموع آراء او در نسخه‌های اصیل آثارش، مطالعه بازتاب آراء و آثار او در دیگر کشورهای

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهرش)) ۳۷

اسلامی و غیراسلامی، و بازشناسی نحوه تعامل غربیان با این اندیشه‌ها را باید موضوع مطالعاتی دیگر دانست.

۳. آشنایی‌های عمومی با کتاب

کتاب *انسان موجود ناشناخته* نخستین بار در ۱۶ سپتامبر سال ۱۹۳۵م/ شهریور ۱۳۱۴ش هم‌زمان در امریکا و اروپا به زبان انگلیسی (Reggiani, 2006: 71)، و در ۳۶۴ صفحه منتشر شد. چند هفته بعد نسخه فرانسوی اثر نیز انتشار یافت (همو، ۲۰۰۲، ۳۴۱). با استقبال گسترده عموم از این کتاب، تا ۱۹۴۰م/ ۱۳۲۰ش به ۱۲ زبان دیگر نیز ترجمه (همو، ۲۰۰۲، ۳۴۱)، و به مشهورترین اثر مؤلف بدل گشت. مؤلف آن جراح و فیزیولوژیست فرانسوی الکسیس کارل (۱۸۷۳-۱۹۴۴م/ ۱۲۵۲-۱۳۲۳ش)، برنده جایزه نوبل پزشکی در سال ۱۹۱۲م/ ۱۲۹۱ش بود (برای مرور زندگی و اندیشه‌های او، نک: Reggiani, 2007: passim; Friedman, 2007: passim). وی در این اثر می‌خواست نگرانی‌های خود از وضعیت کنونی تمدن غرب را با اهالی اروپا و امریکا که به زعم او سرآمد بشریت بودند و اکنون در معرض خطر انقراض قرار داشتند مطرح کند (برای یک نمونه از تصریحات مکرر وی به این مبنا و هدف، نک: Carrel, 1939: XI).

۱،۳ ترجمه‌های فارسی

اولین آشنایی ایرانیان با کتاب *انسان موجود ناشناخته* وقتی بود که شارل اُبرلن، شاگرد پیشین، هم‌کار مؤلف اثر در بنیاد راکفلر، و رئیس دانشکده پزشکی دانشگاه تهران در دی‌ماه ۱۳۲۳ش به مناسبت درگذشت او مقاله‌ای در مجله *یادگار* نوشت. اُبرلن در این مقاله ضمن توضیحاتی درباره زندگی کارل از کتاب او با نام «انسان این وجود مجهول» یاد کرد و آن را «رساله اجتهادیه» و شاهکار کارل نامید (اُبرلن، ۱۳۲۳: ۶۰). از آن‌پس به تدریج باب آشنایی ایرانیان با الکسیس کارل گشوده می‌شود و به نوشته‌های او اشاراتی می‌رود؛ اشاراتی مثل یادکرد سخنی از وی درباره دعا در سال ۱۳۲۷ش به نقل از مجله *ری‌رز/دیجست* (سعیدی، ۱۳۲۷: ۴۵).

شش سال بعد زمان نشر نخستین ترجمه اثر به فارسی به قلم پرویز دبیری (۱۳۰۰-۱۳۹۱ش) است. دبیری از فعالان نهضت ملی ایران و اعضاء قدیم جبهه ملی در اصفهان بود (بدرود با مشاهیر، ۱۳۹۱: ۷۶؛ نیز نک: دبیری، ۱۳۹۱: سراسر مقاله). به گفته دخترش میترا پس از پایان تحصیل پزشکی و خدمت سربازی، و پیش از آن‌که در سال ۱۳۳۰ش برای

۳۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

تأسیس بخش پاتولوژی دانشگاه پزشکی اصفهان از تهران خارج شود این کتاب را در سال ۱۳۲۹ش برای نخستین بار منتشر کرد. برپایه ارجاعاتی که به نسخه ۱۳۲۹ش دیده می‌شود کتاب در این سال در چاپ‌خانه چهر تهران انتشار یافته است (نک: جلالی، ۱۳۹۸: ۴۶). همین توضیحات را می‌توان در نوشته پشت جلد آخرین ویرایش مترجم بر اثر (نک: جدول شماره ۲، ردیف ۲۰) نیز که در زمان حیات او انتشار یافت مشاهده کرد. میترا دبیری می‌گوید این توضیحات را مترجم به خط خود نوشته است (برای توضیحاتی مؤید این تاریخ نشر، نک: نک: جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۳۲).

برپایه تاریخ سند مجوز نشر، عنایت‌الله شکیباپور (۱۲۸۶-۱۳۶۳ش) نیز در سال ۱۳۳۶ش این کتاب را به فارسی ترجمه کرد (نک: جدول شماره ۲). نام مترجم در صفحه عنوان این ترجمه «عنایت» ذکر شده بود؛ امری که در دیگر آثار شکیباپور هم سابقه داشت؛ ولی سبب شد بعدها برخی به خطا این ترجمه را به حمید عنایت منتسب کنند (تنها برای نمونه، نک: ایمانی، ۱۳۸۳: ۱۱۵؛ امری، ۱۳۹۵: ۶۵؛ محمدی، ۱۳۹۳: ۸۰). ارجاعات مکرری در کتاب *مناظره دکتر و پیر* (چاپ اول: ۱۳۳۷ش) به آراء الکسیس کارل دیده می‌شود (هاشمی‌نژاد، ۱۳۳۷: ۱۰، ۱۱۴، ۳۶۱، جاهای مختلف) و بعضی از آن‌ها به نقل از نوشتارهای منسوب به او در جرائد است (همان: ۳۶۱). به تدریج می‌توان یادکرد سخنان مختلفی از کارل را در منابع مختلف دید. مثلاً یک سال بعد مهدی بازرگان (۱۳۳۸: ۱۹) سخنی درباره اهمیت دعا از قول او نقل می‌کند. باین حال، شناخت‌ها از او بسیار اندک است.

حتی در خارج از ایران هم وقتی علی شریعتی در حدود سال ۱۳۳۹ش می‌خواست مقدمه‌ای بر ترجمه خود از *نیایش* — کتاب دیگر الکسیس کارل — بنویسد، به سبب انزجار عمومی فرانسویان از کارل در پی اتهامش به نگرش‌ها و گرایش‌های فاشیستی، و نیز به خاطر همکاری اش با دولت نازی فرانسه ویشی (نک: تلگراف مورخ ۱۵ آبان، ۱۳۳۳ش: ۶۱؛ نیز نک: Friedman, 2007: 216-218)، نتوانسته بود آگاهی وافی از شواهد زندگی او پیدا کند (شریعتی، نامه به کاظم متحذین، بی‌تا: ۸۴). به همین سبب نیز برخی از ایرانیان چنین شنیده بودند که کارل نه یک بار، بل که دو بار برنده جایزه نوبل شده است (شریعتی، ۱۳۷۱: ۱۴۹، ۱۵۵؛ برای امتداد این باور تا سال‌های اخیر، نک: حجوانی، ۱۳۷۸: ۲؛ قزوینی، ۱۳۹۱: ۸۱). اندک آگاهی‌های ایرانیان درباره زندگی علمی و آراء کارل را می‌توان در مقدمه محمدتقی شریعتی بر ترجمه فرزندش از کتاب *نیایش* او بازدید (شریعتی، ۱۳۳۹ — ب: ده — یازده).

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۳۹

بر پایه مرور استنادات به کتاب *انسان موجود ناشناخته* در مقالات فارسی ایرانی، می‌دانیم توجهات به محتوای اثر از سال ۱۳۳۹ش به بعد گسترده شدند (برای نمونه‌های قدیم‌تر، نک: صالحی کرمانی، ۱۳۳۹: ۲۹۷؛ مجتهدزاده، ۱۳۳۹: ۱۹۷؛ مکارم، ۱۳۳۹: ۲۶). به بیان دیگر، تقریباً تا ده سال بعد از ترجمه اثر به فارسی، توجهی به کتاب در جرائد کشور بازتاب نیافت و بعد، ناگاه ایرانیان بی سبب عزمی بلیغ به خواندن کتاب نشان دادند. اگر چنین تحلیلی از شواهد موجود صحیح انگاشته شود، یک چنین تأخیر ده ساله‌ای در تعامل با کتاب نیازمند تحلیل است: چرا ایرانیان تنها ده سال بعد از ترجمه کتاب *انسان موجود ناشناخته* و در آستانه دهه ۱۳۴۰ش به بحث و گفتگو درباره این اثر علاقه‌مند شدند؟

جدول شماره ۲: مشخصات نشر برخی از ترجمه‌های فارسی *انسان موجود ناشناخته*

ردیف	سال نشر	ناشر	نوبت چاپ	ملاحظات	منبع
۱	۱۳۲۹ش	تهران: چاپخانه چهر	اول	ترجمه پرویز دبیری	نسخه ۳۱۱ صفحه‌ای موجود در مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (شماره بازیابی: ۸۰۵۹م)، نیز نک: جلالی و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۶
۲	۱۳۳۶ش	تهران: انتشارات شهریار	اول	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	سند ۱۵۵۲۹/۲۶۴ ممیزی اداره‌کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر (مجوز نشر)، موجود در آرشیو ملی ایران
۳	۱۳۴۰ش	اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید	چهارم	ترجمه پرویز دبیری	بهشتی، ۱۳۵۴: ۵۸ پاورقی ۱
۴	۱۳۴۳ش		سوم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۵	۱۳۴۶ش		چاپ چهارم	با تجدیدنظر کلی، ۳۳۴ص	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۶	۱۳۴۸ش		پنجم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۷	۱۳۴۸ش	تهران: شرکت سهامی انتشار	چاپ اول؟	ترجمه پرویز دبیری	شفیعی دارابی، ۱۳۷۱: ۲۶ پاورقی
۸	۱۳۴۹ش	اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید؟	پنجم	ترجمه پرویز دبیری، بی‌نا	حجتی کرمانی، ۱۳۴۹: ۸ پاورقی ۲
۹	۱۳۵۳ش	تهران: دنیای کتاب	دوم؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۱۳۲۶۲۷ کتابخانه دانشکده علوم انسانی، د. تهران
۱۰	۱۳۵۳ش	تهران: شهریار	؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۹۸۶ در کتابخانه پردیس فارابی دانشگاه تهران

۴۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

مدرک شماره ۱۳۲۶۲۷ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	؟	تهران: شهریار	۱۳۵۴ش	۱۱
نسخه شماره ۱۲۳۰ در کتابخانه عمومی آمل	ترجمه پرویز دبیری، به همراه سه کتاب دیگر از وی (نیایش، یادداشت‌های روزانه و راه و رسم زندگی)، جمعاً در ۶۴۰ صفحه با نام مجموعه آثار و افکار	ششم	اصفهان: چاپخانه فردوسی	۱۳۵۴ش	۱۲
نصری و صمد، ۱۳۹۴: ۲۷	ترجمه پرویز دبیری	اول؟	تهران: انتشارات افست	۱۳۵۴ش	۱۳
کاتالوگ کتابخانه ملی ایران	ترجمه پرویز دبیری	هفتم	اصفهان: کتابفروشی تأیید	۱۳۵۶ش	۱۴
برزنونی، ۱۳۹۶: ۱۱۶؛ ایمانی، ۱۳۸۳: ۱۱۵	شاید این ترجمه همان مورد مذکور در ردیف ۱ باشد.	؟	تهران: انتشارات شهریار	بی تا	۱۵
کاتالوگ کتابخانه ملی ایران	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور، ۲۷۷ صفحه	چاپ دوم (۱۹)		حدود ۱۳۶۰ش	۱۶
کاتالوگ کتابخانه ملی ایران، شناسه بازیابی ۱۶۷۲۰۵	ترجمه دبیری، به اسم مجموعه آثار و افکار الکسی کارل (احتمالاً افست کتاب ردیف ۹)	؟	بی تا	۱۳۶۲؟	۱۷
کاتالوگ کتابخانه ملی ایران	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	چاپ هشتم	تهران: دنیای کتاب	۱۳۶۸ش	۱۸
مدرک شماره ۳۷۴۸۱ در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	؟	تهران: شهریار	۱۳۶۸ش	۱۹
«نمایه کتاب‌های مهر...» ۱۳۷۳: ۹۷	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	؟	؟	۱۳۷۳ش	۲۰
کاتالوگ کتابخانه ملی ایران	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	چاپ اول	تهران: امیربهداد	۱۳۷۸ش	۲۱
«فهرست کتاب‌ها...»، ۱۳۷۹: ۵۳	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور، تیراژ پنج‌هزار نسخه.	چاپ هشتم	؟	۱۳۷۹ش	۲۲
«فهرست کتاب‌ها...»، ۱۳۸۳: ۶۲	ترجمه شکیباپور، و احتمالاً افست از روی چاپ هشتم است.	چاپ هشتم؟	تهران: دنیای کتاب	۱۳۸۳ش	۲۳

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۱

۲۴	۱۳۸۵ش	اصفهان: مهرافروز	چاپ دوم	ترجمه پرویز دبیری، ویرایش جدید به کوشش شهریار دبیری، تیراژ ۳،۰۰۰ نسخه و ۴۴۰ صفحه.
۲۵	۱۳۸۸ش	تهران: دنیای کتاب	چاپ یازدهم	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور
۲۶	۱۳۸۹ش	تهران: به‌آفرین	چاپ اول	ترجمه پرویز دبیری
۲۷	۱۴۰۱ش	تهران: نگاه	چاپ سوم	ترجمه پرویز دبیری

۲،۳ اقبال‌ها به ترجمه اثر

آمار دقیقی البته از نشر فارسی *انسان* موجود ناشناخته در چهار دهه پیشین در اختیار نداریم. باین حال داده‌های مذکور در فهرست‌نویسی کتاب‌خانه‌های مختلف، ارجاعات مندرج در منابع، و شواهد دیگری از این دست نشان می‌دهد این اثر از سال ۱۳۳۹ش به بعد خوانندگان بسیار یافت و مورد توجهات گسترده واقع شد (نک: جدول شماره ۲). با مرور این قبیل داده‌ها می‌توانیم برآورد کنیم دو ترجمه فارسی اثر تا کنون حدود ۳۱ بار منتشر شده، که ۱۸ نوبت از این انتشار به دوره پیش از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش مربوط است.

یک بار در سال ۱۳۵۴ش ناشری در اصفهان این کتاب را همراه با سه کتاب دیگر مؤلف در یک مجموعه ۶۴۰ صفحه‌ای با تیراژ ۲،۰۰۰ نسخه چاپ کرده، و مشابه این اقدام در حدود سال ۱۳۶۲ش با نشر مجموعه آثار کارل در یک مجلد و البته با تیراژی نامعلوم روی داده است. این شیوه نشر تنها برای کتاب‌های پرخواننده با مخاطبان فراوان روی می‌دهد. اگر به خاطر داشته باشیم که در دهه ۱۳۴۰ش تیراژ کتاب معمولاً ۵-۱۰ هزار جلد بود و با استقبال بیش‌تر، تا ۲۰ هزار نسخه هم افزایش پیدا می‌کرد، می‌توانیم بگوییم در دوره پیش از انقلاب، چیزی حدود ۲۰۰،۰۰۰ نسخه از این اثر انتشار یافته، یا به عبارتی دیگر، با نظر جمعیت ۱۲ میلیونی باسوادان ایران در آن دوره، دست‌کم یک نفر از هر ۶۰ باسواد نسخه‌ای از کتاب را داشته، و خواننده است.

با نظر به نشر ترجمه‌های اثر بعد از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش نیز می‌توان دریافت این اقبال هرگز منقطع نشده است. از میان شواهد فراوان، مؤید این برآورد را در برگه امانت نسخه‌ای از اثر به انضمام سه نوشته دیگر مؤلف در کتاب‌خانه عمومی آمل نیز می‌توان دید (نک: جدول شماره ۲، ردیف ۹). با مرور نام امانت‌گیرندگان بر این سند و حذف تمدیدهای دوباره می‌توان دریافت که تنها در بازه زمانی ۱۳۸۲-۱۳۹۴ش همین یک جلد از کتاب را ۳۳ نفر امانت ستانده‌اند. یکی از کاربران روی صفحه عنوان اثر نوشته: «این کتاب فوق‌العاده است!»^۳.

۳,۳ کیفیت ترجمه‌های فارسی اثر

ترجمه فارسی عنایت‌الله شکیباپور در مقایسه با نسخه انگلیسی چاپ ۱۹۳۵م و ویراست‌های بعدی آن تفاوت‌های چشم‌گیر دارد. نسخه اصلی اثر ۱۲۴,۰۰۰، و ترجمه فارسی آن حدود ۷۰,۰۰۰ کلمه است؛ یعنی حتی با فرض ۲۰٪ افزایش ناگزیر حجم ترجمه در قیاس با اصل نوشته، باز هم دست‌کم حدود یک‌پنجم متن را ترجمه نکرده‌اند. سبک نگارش ترجمه نیز بیش‌تر به این می‌ماند که کسی کتاب را برای استفاده شخصی خوانده، آن را تلخیص نموده، به زبان خود نوشته، و خاصه دلالت‌های عاطفی، مباحث معرفت‌شناختی، اصطلاحات علمی و فلسفی، و نام مشاهیر ناشناخته برای ایرانیان را زدوده باشد.

گاهی نیز ترجمه عبارتی که مؤلف گذرا بیان داشته، به تفصیل و با جزئیاتی نامذکور در اصل نوشته گزارده شده است. مثلاً یک جا مؤلف می‌گوید نابغه‌ها کوتاه‌قد اند و بی‌درنگ ناپلئون و موسولینی را شاهد صدق سخن خود برمی‌شمرد. شکیباپور در میان این دو عبارت به‌قدر یک صفحه مطلب از خود افزوده است (قس: Carrel, 1935: 62؛ همان، ترجمه شکیباپور، ۱۳۶۰: ۲۶-۲۷).

همین شیوه در جاهای دیگر ترجمه شکیباپور دیده می‌شود. مثلاً، جایی که مؤلف می‌گوید علم اقتصاد و جامعه‌شناسی را باید از علوم شاعرانه دانست و این تخیلات شاعرانه هرگز نمی‌تواند موجبات سعادت یک اجتماع عظیم انسانی را پدید آورد (Carrel, 1935: 34)، شکیباپور جامعه‌شناسی را به «علم سیاست» بازمی‌گرداند (قس: همان، ترجمه شکیباپور، ۱۳۶۰: ۲۱). عناوین مباحث در این ترجمه نیز اغلب غیر از عناوین مؤلف اند. نام هیچ یک از فصول کتاب کارل به فارسی ترجمه نشده است و بخش‌بندی اثر هم بازتابی در این ترجمه ندارد. بخش دوم کتاب (علم انسان) که در واقع مبانی معرفت‌شناختی مؤلف را توضیح می‌دهد بالکل از این ترجمه حذف شده است. افزون‌براین، شکیباپور کوشیده است عمده اصطلاحات علمی ناآشنا برای مخاطب عامی را از اثر بزدايد و برای این منظور نه به توضیح آن‌ها به بیان ساده، که به حذف یک‌باره بحث‌های مرتبط با آن‌ها متوسل شده است.

متن ترجمه پرویز دبیری دقیق‌تر است. با این حال، در همان سال‌های نخست نشر ترجمه دبیری، برخی روحانیان ایرانی که ترجمه عربی کتاب را نیز خوانده بودند اختلافاتی فاحش میان ترجمه‌های فارسی و ترجمه عربی دیدند (برای نمونه، نک: حجتی کرمانی، ۱۳۵۰: ۵۶؛ پاورقی ۱، ۵۷؛ پاورقی ۳). برخی عبارت‌های ضداسلامی کتاب نیز ترجمه نشده است؛ مثلاً آن‌جا که مؤلف می‌گوید ما غربیان در تلاش برای بنیاد نهادن تمدن بزرگ خود موفق شدیم با تلاش‌های

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۳

بی‌حد و حصرمان در جنگ‌های صلیبی خواب اسلام‌گرایی را از سر افراد بیرون کنیم (نک: Carrel, 1935: 277). در ترجمه عربی اثر هم این عبارت آورده نشده است (قس: همان، ترجمه عادل شفیق، بی تا: ۲۱۳؛ همان، ترجمه شفیق اسعد فرید، ۱۹۷۴: ۳۱۴). آن‌جا نیز که کارل نیکلا پنده (Nicola Pende) دانشمند و سناتور فاشیست ایتالیایی هم چون پیش‌گام تأسیس بنیادی برای علم انسان یاد می‌کند (Carrel, 1935: 277) اشارات او در ترجمه فارسی دبیری حذف می‌شود (قس: همان، ترجمه دبیری، ۱۳۵۴: ۳۲۲).

دبیری خود نیز در سال ۱۳۸۵ش ترجمه خود را متناسب تغییر وازگان فارسی در سال‌های اخیر ویراسته، و در اصفهان منتشر کرده است (نک: جدول شماره ۲) به تازگی نشر نگاه ترجمه او را دوباره با ویراستی جدید منتشر کرده (نک: همان‌جا)، و افزون بر اصلاح غلط‌های حروف‌چینی و امثال آن، برخی واژه‌های گزیده مترجم را نیز تغییراتی داده است؛ شاید به این قصد که ترجمه دقیق‌تر شود؛ و شاید هم برای آن‌که با افکار ایرانیانی که به خواندن کتاب گرایش دارند هم‌سو تر باشد.

مثلاً هر جا در کتاب از «بازسازی انسان» (The Remaking/Rebuilding of Man) به مفهوم کاملاً عینیت‌گرایانه، مدرن و آحياناً ضد دینی آن سخن رفته، به جای انتخاب اصلی مترجم (قس: Carrel, 1935: 274؛ همان، ترجمه دبیری، ۱۳۵۴: ۳۰۶ «بازسازی انسان»؛ همان، ویراسته شه‌ریار دبیری، ۱۳۸۵: ۳۷۷ «نوسازی انسان») تعبیر «احیاء انسان» (همان، چاپ نشر نگاه، ۱۴۰۱: ۲۸۹) که تداعی‌های دینی دارد جای‌گزین شده است (برای کاربرد قدیم‌تر این تعبیر، نک: مطهری، ۱۳۸۵: ۱/ ۱۴۴). مرور شواهد آشکار می‌سازد از این دو ترجمه آن‌که جریان‌ساز شده و بروز تحول فرهنگی گسترده‌ای را همراه آورده، ترجمه دبیری است؛ یعنی همان ترجمه که در آن بحث‌های نظری با وضوح بیش‌تری مطرح شده است.

۴. کارکردهای اثر پیش از انقلاب

هم‌زمان با انتشار ترجمه دبیری، محمدتقی شریعتی از مؤلف اثر با وصف «نابغه عصر ما» یاد کرد (شریعتی، ۱۳۳۹ - الف: ۷). همین وجاهت شخصیت مؤلف بزرگ‌ترین دستاویز اسلام‌گرایان بود: حالا که یکی از بزرگان علم غربی و برندگان جایزه نوبل از خطر فروپاشی تمدن غرب می‌گفت، کسی دیگر نمی‌توانست نقدهای اسلام‌گرایان بر تمدن غربی را نادیده بگیرد (حکیمی، ۱۳۴۸: ۲۹). «عالم‌نماهای پرمدعا» نیز نمی‌توانستند «به خود جرأت بدهند او را نیز مردی خرافی و صاحب عقائد قرون وسطایی بخوانند» (غفرانی، ۱۳۴۸: ۳۸).

۱،۴ تأکید بر انحطاط تمدن غربی

این‌گونه، نخستین نکته در کتاب کارل که از آستانه دهه ۱۳۴۰ش نظر ایرانیان را جلب کرد آسیب‌شناسی وی از تمدن غرب، یا به قول اسلام‌گرایان «اعلام فروپاشی و انحطاط آن» بود. اسلام‌گرایان — با استناد به اظهارنظرهای پراکنده‌ای که کارل بر اساس مشاهدات فردی‌اش در سراسر کتاب کرده بود و حداکثر می‌شد آن‌ها را چیزی از جنس یک حدس و گمان دانست — چنین گفتند که «تحقیقات علمی» وی مُحرز کرده است که در اثر آسیب تمدن غربی بر انسان‌ها، اکنون دیگر کامل‌مردان بیش از کودکی ده — دوازده‌ساله نمی‌فهمند (صالحی کرمانی، ۱۳۳۹: ۲۹۷).

به‌زودی بر شمار دستاوردهای تحقیق کارل افزوده شد: در کتابش خواندند که انسان‌ها با ترک «عادات قدیمه» تنها بر مشکلات خود افزوده‌اند (مجتهدزاده، ۱۳۳۹: ۱۹۷)، گسترش تألیفات و جرائد و رسانه‌ها به توسعه جهالت انجامیده است (هاشمی‌نژاد، ۱۳۳۹: ۲۳؛ قربانی، ۱۳۴۷: ۱۲)، هماهنگی عقل و روح به هم خورده (د.ا.ی.، ۱۳۵۴: ۳۹)، عقل انسان در عصر حَجَر مانده و تنها مغزش رشد کرده (همان: ۳۹)، تخصص‌گرایی به زوال قوه تفکر انجامیده (حجتی کرمانی، ۱۳۵۰: ۵۷)، پرورش بدن بیش از پرورش افکار شده (موسوی، ۱۳۴۳: ۷۳-۷۴)، توجه به علوم طبیعی بر توجه به علوم معنوی غلبه یافته (دوست‌محمدی، ۱۳۵۵: ۴۶)، و این‌گونه، تکیه بر فن‌آوری تنها راه حل مشکلات انگاشته شده (هاشمی‌نژاد، ۱۳۴۰: ۶۶)، و فی‌الجمله، نه تنها پیش‌رفت‌های تمدن غرب از مشکلات مادی بشر نکاسته، که به‌عکس، اقداماتی مثل توسعه مراقبت‌های بهداشتی کودکان به بقاء نسل ضعیفان انجامیده است (مطهری، ۱۳۸۰: ۶۸-۶۹؛ همو، ۱۳۷۷: ۳۳۱-۳۳۲).

در اواخر دهه ۱۳۴۰ش، اسلام‌گرایان ایرانی آراء کارل را مؤید دیدگاه سیدقطب شناساندند (برای نمونه، نک: «اسلام و مشکلات تمدن»، ۱۳۴۶: ۵۱ به‌بعد). آن‌ها از این گفتند که غریبان با نشنیدن هشدار کارل و به سُخره گرفتن نقدهای او اکنون به ورطه فروپاشی افتاده‌اند (حکیمی، ۱۳۴۸: ۲۹). آن‌ها هشدارهای کارل برای تحذیر از آینده‌ای تلخ را نشان انحطاطی آشکار، و سبب این مصیبت را هم آن دانستند که غریبان خدا را از یاد برده‌اند و خدا هم به فرموده قرآن (حشر/ ۱۹) ایشان را از خود فراموشانده است (مکارم، ۱۳۸۴: ۱/ ۳۲۴). این اسلام‌گرایان راه علاج را نیز در «احیاء» انسان با رهاسازی او از قیود تمدن جدید جستند (حجتی کرمانی، ۱۳۵۰: ۵۹)؛ تمدنی که موجب همه اضطرابات بشر است («ریشه نگرانی‌ها»، ۱۳۵۲: ۴۲۹-۴۳۰).

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۵

«احیاء انسان» تفسیری متدینانه از همان «بازسازی انسان» بود که کارل می‌گفت (نک: Carrel, 1935: 274 ff).

۲,۴ نفی خوانش غربیان از حقوق زن

محور دیگر استنادات به کتاب در آغاز دهه ۱۳۴۰ش نفی آزادی زنان به سبک زندگی رایج در تمدن جدید غربی بود (نک: «به‌زودی آزادی زنان محدود می‌شود»، ۱۳۴۰: ۴)؛ امری که شاید از نگاه ایشان بارزترین مصداق گرفتاری بشر در قیود تمدن غربی انگاشته می‌شد. اسلام‌گرایان ایرانی با استناد به سخن کارل بحث اعلامیه جهانی حقوق بشر درباره تساوی حقوق زن و مرد را نقد کردند و از قول کارل نوشتند «یکایک سلول‌های بدن زن و مرد... نشانه جنس خود را... دارند» (قربانی، ۱۳۴۵: ۵۰-۵۱؛ حقانی زنجانی، ۱۳۵۰: ۲۵). از قول او گفتند زن‌ها نباید رفتارهای مردان را تقلید کنند و مشاغلی بیرون خانه بجویند (گلگیری، «پاسداران انسانیت»، ۱۵۷-۱۵۸).

برای رهایی از این قیود تمدن غربی هم آراء کارل را شایان تأمل دانستند؛ آرائی مثل این‌که فرستادن کودکان به کودکان یا دریافت آموزش‌های همگانی یک‌سان در مدرسه درست نیست و ماندن کودکان در خانه پیش مادر لازم است (بهشتی، ۱۳۵۴: ۵۸؛ مطهری، ۱۳۸۰: ۲۴). این‌گونه، فرستادن کودکان به کودکان، اشتغال مادران به کار، ایفاء نقش محدودترشان در تربیت (بهشتی، ۱۳۴۸: ۴۵؛ همو، ۱۳۵۳: ۷۵؛ موسوی لاری، ۱۳۴۹: ۵۸-۵۹)، و در نتیجه، «مهمل ماندن کودکان در بهترین سنین عمر» (گل‌گیری، ۱۳۴۹: ۱۵۶) هم به استناد آراء کارل نقد شد. چنان این تبلیغات اثرگذار بود که در اواخر دهه ۱۳۴۰ش، این تحلیل‌های کارل در جرائد حقوقی غیرمذهبی هم بازتاب یافت (نک: آشفته، ۱۳۴۹: ۳۸-۳۹، ۴۱).

۳,۴ دفاع متکلمانه از باورهای دینی

دیگر کارکرد مهم اثر کارل برای اسلام‌گرایان تأیید باورهای دینی ایشان بود. وقتی برهان نظم را تبیین می‌کردند و از نظم بدن انسان می‌گفتند، از قول کارل یاد می‌شد که هنوز بخش قابل توجهی از نظم‌های بدن ما ناشناخته است (مکارم، ۱۳۳۹: ۲۶؛ نوری، ۱۳۴۰: ۱۴؛ نیز نک: حسنی، ۱۳۵۳: ۵۸؛ همو، ۱۳۵۵: ۳۴). وقتی نیز می‌خواستند وجود شُرور در عالم هستی را نقد کنند باز به استناد سخنان وی می‌گفتند انسان به مثابه جزئی کوچک از جهان بسی ناشناخته، و

۴۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

مجموعه عظیم هستی بسیار از آن رازآلوده‌تر است که بتوانیم حکم به شر بودن چیزی در آن کنیم (مکارم، ۱۳۴۰: ۵۹؛ «حوادث ناموزون در جهان منظم...»، ۱۳۶۳: ۶۵).

از این‌ها همه مهم‌تر، اولاً، تأییدی بود که می‌شد با استناد به اثر کارل برای وجود عوامل غیرمادی در جهان جُست (نکه هاشمی‌نژاد، ۱۳۳۷: ۱۱۴)؛ و ثانیاً، تأکید بر این معنا که با توجه به تصریح عالمان مُنصِفِ غربی مثل کارل بر ناتوانی مکاتب بشری از شناخت انسان (قربانی، ۱۳۴۳: ۲۲۴-۲۲۵)، توجه به تصویر انسان در مکتب اسلام ضروری است (نیز نکه نوری، ۱۳۴۱: ۲۴)؛ انسانی که با توصیفات کارل می‌توان دریافت چرا خدا به او قسم یاد می‌کند (حجازی، ۱۳۴۴: ۱۱).

محور مهم دیگر استنادها به کتاب کارل تبیین حکمت احکام شرعی درباره انسان بود. سخنان کارل در این کتاب هم‌چون مُسَلِّماتی حاصل از تحقیقات علمی انگاشته شد. مثلاً با استناد به گفتار مجمل وی درباره لزوم کشتن بی‌درد مجرمان در اتاق گاز (Carrel, 1935: 318-319) گفتند بسی پیش‌تر اسلام به تفصیل از قطع عضو مجرمان با اجراء حدود شرعی گفته است (حجتی کرمانی، ۱۳۴۹: ۷-۸). کارل از این منظر «انسانی با دو بال» بود که تجربه «دیدن مذهب با نگاه علم» را به اسلام‌گرایان عرضه می‌داشت و شخصیتی هم‌چون علی شریعتی او را از معبودهای خود می‌دانست (نکه شریعتی، ۱۳۶۵: ۳۷۲).

۴،۴ کارل به مثابه حکیمی جامع‌الاطراف

این‌گونه، به تدریج از اواسط دهه ۱۳۴۰ش به بعد، کتاب کارل هم‌چون اثری حکیمانه تلقی شد که مؤلف دانشمندش نسخه فروتر اندیشه‌های والای اسلام‌گرایان را عرضه کرده است. گذشته از آن‌که عنوان کتاب خود مثالی سائر گشت و بر سر زبان‌ها افتاد که «انسان موجودی ناشناخته است» (برای نمونه، نکه مطهری، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۷۲؛ رشیدپور، ۱۳۴۳: ۱۶؛ برای امتداد کاربرد همین مثل، نکه میرخلیلی، ۱۳۷۹: ۱۳۵؛ انصاری، ۱۳۸۲: ۱۷؛ رزمجو، ۱۳۷۶: ۴)، به مندرجاتش نیز لابه‌لای بحث‌های خود هم‌چون حکمت‌هایی ژرف استناد نمودند (آینده انسانیت، ۱۳۴۴: ۶۷).

افزون‌براین‌ها، گاه نام مؤلفش را به مثابه دانشمندی در طراز اول جهان (مطهری، ۱۳۸۷: ۳۴) در کنار انیشتین و حافظ و سقراط نشاندهند (بهشتی، ۱۳۴۶: ۳۲-۳۳). مؤلف در سخن از مسائل مختلف بدون استناد به مرجعی علمی و صرفاً بر اساس دریافت‌ها و جمع‌بندی‌های شخصی خود مطالبی اظهار داشته بود. اسلام‌گرایان ایرانی همین بیان‌های رها از قید آداب علمی مؤلف

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۷

را سخنانی از جنس «تحقیقات علمی» انگاشتند و حتی مثلاً در تبیین دلیل ژنتیکی اختلاف رفتارها به آن استناد نمودند (بهشتی، ۱۳۴۶: ۴۶).

در سال ۱۳۴۷ش این دیگر پذیرفته شده بود که کارل جزو معدود انسان‌هایی است که فراتر از تخصص خود به درجاتی در دانش‌های مختلف صاحب نظر است (دارکو، ۱۳۴۷: ۱۸). گرچه گاه کسی پیدا می‌شد که مبانی فلسفی نگرش کارل به علوم اجتماعی را نیازمند تأمل بیش‌تر بدانند (گرامی، ۱۳۴۷ش: ۳۰۷)، غالباً دیگر کارل را هم‌چون یک «جامعه‌شناس مشهور» می‌شناختند (برای نمونه، نک جناب‌زاده، ۱۳۴۹: ۳۶).

این‌گونه، اسلام‌گرایان ایرانی در دوره پیش از انقلاب اسلامی از یک سو حتی برای تعلیمات ساده اخلاقی که می‌شد از قول بزرگان دین هم ترویج‌شان کرد شاهد از گفتار کارل می‌آوردند (موسوی، ۱۳۵۲: ۱۱۴) و خواندن کتابش را ترویج می‌کردند (مطهری، ۱۳۸۷: ۸۰؛ همو، ۱۳۶۹: ۱/۲۳۹؛ مکارم، ۱۳۴۵: ۲۱۸)؛ و از دیگر سو تأکید می‌نمودند سخنان کارل در بهترین حال، تحریر ناقصی از نسخه کامل تعالیم اسلامی است که به ذهن فردی باهوش و منصف و البته رشدیافته در یک جامعه آسیب‌دیده رسیده (حجتی کرمانی، ۱۳۵۰: ۶۰-۶۱)، و غالباً مؤلف آن گرچه درد غریبان را دریافته، به درمان مؤثر — که با تعالیم اسلامی درک می‌شود — راه نبرده است (مطهری، ۱۳۶۹: ۱/۱۷۲-۱۷۳).

۵. کارکرد اثر بعد از انقلاب

همه مضامین بازیافته اسلام‌گرایان در کتاب کارل، وقتی برای نخستین بار در نوشته‌ای مطرح می‌شدند، به فراوانی در آثار بعدی هم بازگو می‌گردیدند. بعد از انقلاب هم این شیوه استمرار یافت. مثلاً کماکان به گفتار او در مقام تأیید علمی احکام دین مثل روزه استناد می‌کردند (برای نمونه، نک مهدی‌پور، ۱۳۶۰: ۶۴).

۱.۵ بسط کارکردهای پیشین کتاب

باین حال، تحولی مهم نیز در کارکرد کتاب کارل برای ایرانیان روی داد. اکنون می‌بایست جامعه دینی اداره می‌شد؛ پس تأثیر عملی دین بر جامعه تأملات گسترده‌ای را برمی‌انگیخت. اسلام‌گرایان در حمایت از باورها و عمل‌کردهای منتسب به دین به عبارات جدیدی از کتاب کارل توجه کردند که تا پیش از این مغفول واقع شده بود. اگر مثلاً پیش از انقلاب عمده

۴۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

بحث‌ها در تبیین باور دینی بر سخن از توحید و برهان نظم و امثال آن خلاصه می‌شد، اکنون مباحثی مبنایی‌تر موضوع بحث واقع می‌شدند.

از آن جمله مثلاً می‌توان منشأ اخلاق (تاج‌دینی، ۱۳۶۵: ۴۷)، سبب نیاز انسان به دین (نوایی، ۱۳۸۱: ۲۱۰)، امکان تأثیر امور معنوی بر عالم ماده (سبحانی، ۱۳۶۱: ۱۸؛ شفیعی دارابی، ۱۳۷۱: ۳۱-۳۲)، برخورداری انسان از ابعاد معنوی در کنار ابعاد مادی (نک: رزمجو، ۱۳۵۷: ۷۹۶)، ضرورت اصلاح محیط («پاسخ به یک سؤال»، ۱۳۵۷: ۵۸؛ دوست‌محمدی، ۱۳۶۱: ۴۶) و مسائل پرشمار دیگری از این دست را یاد کرد.

حتی گفته‌های کارل در زمینه‌هایی مثل تفاوت جنس مرد و زن که پیش‌تر نیز مورد توجه قرار گرفته بودند اکنون ابعاد تازه‌ای به خود می‌گرفتند. اگر قبلاً با استناد به سخن کارل در این باره از لزوم خانه ماندن زنان سخن می‌رفت، اکنون بحث به تفاوت جایگاه و نیازها و حقوق زنان و مردان کشیده بود (برای نمونه، نک: هاشمی، ۱۳۸۲: ۵-۶؛ ایمان‌زاده، ۱۳۸۲: ۲۱۲-۲۱۳؛ حسنی، ۱۳۶۲ ب: ۴۱ پاورقی ۱۳؛ دردانه، ۱۳۷۸: ۵۶-۵۷؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۲۳؛ نیک‌زاد، ۱۳۸۱: ۴۱؛ فکور، ۱۳۷۸: ۴۴ پاورقی شماره ۲۵؛ گلی زواره، ۱۳۸۱: ۶۶).

۲.۵ بسط تخصص‌های مؤلف

پایه‌های این بهره‌جویی‌ها از اثر، شخصیت کارل نیز هم‌چنان به مثابه حکیمی بزرگ و کم‌نظیر و معتبر بازشناسانده می‌شد. کارل را به مثابه دانشمندی می‌شناساندند که اندیشه‌های او «شورش‌ی است علیه تحجر و جمود علمی جدید که از موضع فردی در بالاترین جایگاه علمی صورت گرفته، و باب نوینی از تحقیق را در این باره گشوده است» (رهبر، ۱۳۷۷: ۱۶). معنای بازتاییده در عنوان اثر یعنی ناشناختگی انسان را نیز هم‌چون «دیدگاه فرهنگ معاصر» یعنی دستاورد تجربه عقلانی عموم بشر می‌نمایاندند (ایمان، ۱۳۶۲: ۴۶).

این گونه بود که اقوال پراکنده کارل در این کتاب هریک مبنا و مأخذ حوزه‌ای از علم گردیدند. مثلاً گاه به اشارات فرعی بحث او دربارهٔ رنسانس هم‌چون منبعی تاریخی استناد می‌کردند تا نشان دهند پزشکی اروپایی‌ها بعد از گسستن‌شان از مسلمانان در پایان قرون وسطی دچار انحطاط شده است (مصطفوی، ۱۳۶۴: ۲۰)، گاه اندرزهای اخلاقی‌اش را هم‌چون امثالی حکیمانه در کنار اقوال سعدی می‌نشانند (گفته‌ها و نوشته‌ها، ۱۳۶۹: ۱۰۱)، و گاه در مباحثی فلسفی-کلامی — مثل برخورداری انسان از گرایش‌های فطری — به گفتار او استشهاد می‌جستند

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۹

(تاجدینی، ۱۳۶۵: ۴۷) یا حتی مطالعه اثر او را برای ورود به مباحث معرفت‌شناسی مفید می‌انگاشتند (سبحانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲).

اگر پیش از انقلاب کارل را جامعه‌شناسی مشهور می‌شناساندند، اکنون دیگر از او هم‌چون روان‌شناس (دوست‌محمدی، ۱۳۶۱: ۴۴)، روان‌کاو (مصباح یزدی، ۱۳۷۸: ۲۰) یا حتی روان‌شناس اجتماعی (کتابی، ۱۳۶۶: پانوش ۱۵؛ اسفندیاری، ۱۳۶۹: ۲۳۱) نیز یاد می‌کردند. حتی دبیران مدارس در شیوه‌های آموزشی خود از نظریات تربیتی وی الهام می‌گرفتند (نکا آل‌ابراهیم، ۱۳۷۱: ۲۰ منبع شماره ۷).

کارل اکنون شخصیتی اساطیری شده بود که می‌شد با استناد یک سخن به او همگان را متقاعد کرد آن سخن از اعتبار و پشتوانه علمی برخوردار است و این‌گونه، کم‌بود مستندات علمی مدعا را جبران نمود. مثلاً اظهارات مبهم و کلی‌گویانه کارل درباره اموری مثل ارتباط رشد شخصیت انسان با عوامل محیطی و گردش خون و عمل کرد اندام‌ها (Carrel, 1935: 142) که همراه با نمونه‌های پرشمار مشابه‌اش در کتاب سبب می‌شد متقدمان غربی از وانهادگی ضوابط علم تجربی در اثر بگویند (برای نمونه، نک: Keith, 1935: 1057-1058; Bain, 1936: 816; Friedman, 2007: 86-87; Carlson, 1936: 678)، اکنون در ایران هم‌چون مستندات «علمی» برای تثبیت مدعاها کاربرد یافته بود (برای نمونه، نک: قائمی، ۱۳۶۸ الف: ۲۲). این سخنان علمی انگاشته می‌شدند؛ چون حرف‌های یک دانشمند والامقام بودند.

حتی گاهی در توضیح واضحاتی مثل این‌که شخص چه‌بسا تحت تأثیر عواطف خود احساس خوش‌بختی یا اضطراب و افسردگی کند (همو، ۱۳۶۸ ب: ۱۰-۱۱) برای محکم‌کاری و علمی‌تر نشان دادن رویکرد خود به اثر وی استناد می‌کردند. گاه نیز احیاناً در توضیح عباراتی مبهم که معلوم نبود چه معنایی دارد با استناد به گفتار او سخن را دارای پشتوانه جلوه می‌دادند؛ مثلاً بعد از گفتن این‌که وقتی کسی خود را وقف کاری کرد، تغییر بزرگی در ظاهر حال آن فرد پدید می‌آید (همو، ۱۳۶۹: ۲۰). مدعیاتی کلی‌گویانه از این قبیل را نیز که می‌توان با تربیت و پرورش بر مشکلات وراثتی نیز غلبه کرد به تأکید کارل در این اثر بر نقش محیط مستند می‌کردند (حسنی، ۱۳۶۲ الف: ۳۹).

۳،۵ اثر به مثابه سند خضوع علم تجربی طبیعی در برابر دین

گاه در این دوره سخنان کارل را به مثابه مُسَلِّماتی حاکی از اعترافات کل جهان علم در برابر بشریت و خضوع دانش در برابر دین می‌انگاشتند (حقانی، ۱۳۷۳: ۳۱). آن زمان نیز که بنا بود

۵۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

برای نخستین بار مبانی مکتب تفکیک معارف دینی از علوم عرفی به جامعه ایران شناسانده شود، بحث بر این پایه استوار شد که انسان موجود ناشناخته‌ای در علم، و البته موجود شناخته‌ای است در قرآن و روایات است (حکیمی، ۱۳۷۱: ۱۷). گاه نیز گفتار وی را فرد اعلای سخنان منصفانه یک دانشمند برمی‌شماردند؛ دانشمندی که «ثابت» کرده است نماز موجب نشاط معنوی و شفای بیماران می‌شود (ملیحی، ۱۳۷۶: ۲۵).

در حدود اواخر دهه ۱۳۷۰ش درج ناقص یا نادرست نام مؤلف (برای نمونه، نک: میرخانی، ۱۳۷۸: ۳۷) و ارجاعات بدستناد به اثر در مقالات مختلف (مثلاً، برای ارجاع به جلد پنجم (!) این اثر، نک: برزونی، ۱۳۹۶: ۹۲) نشان از آن دارد که دیگر منتسب کردن این آراء به مؤلف نه دستاورد مطالعه سراسر این کتاب، که اغلب نتیجه شهرت نقل قول‌هاست. اکنون دیگر حتی در مجلات روشن‌فکران عرفی نیز نام کارل و کتابش یاد می‌شود (برای نمونه، بنگرید به: کریمی، ۱۳۷۸: ۲۹۰).

در این دوره توجهات به ارتباط کتاب *انسان موجود ناشناخته* با علوم انسانی کم‌نمونه است. حتی اگر از لزوم توجه به تصویر دینی انسان سخن می‌رود غالباً بحث بر سر تصویری است که می‌توان با علوم تجربی طبیعی از انسان حاصل کرد؛ تصویری که البته چون صرفاً به اجزاء بدن انسان اشاره دارد کامل نیست و باید با تعالیم دین درباره نفس و روح انسان درآمیزد. وقتی نیز گفته می‌شود که علوم مختلف نمی‌توانند شناخت مناسبی از انسان به دست دهند (برای نمونه، نک: فارسی، ۱۳۵۸: ذیل عنوان «ساختار تلفیقی...»)، به قرینه مباحث بازتابیده در بحث، آشکارا علوم تجربی طبیعی مقصود است؛ نه علوم تجربی انسانی و اجتماعی.

۴.۵ اثر به مثابه پشتوانه علوم انسانی اسلامی

در آغاز دهه ۱۳۸۰ش با گذشت حدود چهل سال زمان از ترجمه فارسی اثر انتظار می‌رود به تدریج توجهات به آن کاهش پذیرد. برخلاف این انتظار، توجه به کتاب کماکان استمرار می‌یابد. اگر ارجاع به این اثر در مجلات مختلف فارسی‌زبان را مقیاسی برای شناخت تأثیر فرهنگی آن در نظر بگیریم، از سال ۱۳۴۰-۱۳۸۰ش یعنی در یک دوره ۴۰ ساله می‌توان حدود ۸۰ ارجاع به اثر در این مجلات یافت. این شمار قدری از میزان ارجاعات به کتاب در بازه ۱۳۸۰-۱۴۰۰ش کم‌تر است. یعنی در ۲۰ سال اخیر، میزان توجه به محتوای اثر و ارجاع دادن به آن کاستی نپذیرفته، و بل که افزایش هم یافته است.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۱

از آن سو، در قیاس با دهه‌های ۱۳۴۰-۱۳۶۰ش، کتاب در سال‌های اخیر کم‌تر تجدید چاپ شده است. پس شاید بتوان گفت گسترش ارجاعات به آن محصول ارجاعات گسترده دیگر مؤلفان مشهور به کتاب، و نیز شهرت مضامین آن است. مثلاً، بسیاری از افراد سخنان الکسیس کارل را به این سبب نقل می‌کنند که در کتب مطهری و شریعتی خوانده‌اند (برای تنها یک نمونه از ارجاعات مکرر به کتاب کارل به نقل از مطهری، نک صباغیان، ۱۳۸۱: ۸۶).

سبب این توجهات آن است که از آغاز دهه ۱۳۸۰ش و با توسعه بحث‌ها درباره تولید علوم انسانی اسلامی و توسعه گفتمان علم دینی گفتارهای کارل در نقد علوم تمدن غرب محور جدیدی برای استنادات به اثر شده‌اند. در این فضا به تدریج کسانی که می‌خواهند علوم انسانی نوین را ناکارآمد بشناسانند به بخش‌هایی از اثر وی استناد می‌کنند که در آن‌ها از لزوم تأسیس یک «علم انسان» می‌گوید (Carrel, 1935: 30 ff)؛ یک نظام معرفتی که برخلاف دیگر دانش‌های مرتبط با شناخت انسان جزءنگرانه نیست، برپایه روش تجربی دقیق کار بسته در علوم طبیعی بنا می‌شود، و قرار است جامع مطالعات زیست‌شناسان، عصب‌شناسان، و محققان دیگر نظام‌های معرفتی باشد که می‌شود با کاربری روش‌های علوم دقیق آراءشان را آزمود.

موضوع بحث و روش و مسائل چنین علمی آشکارا با علوم دینی فاصله دارد. مؤلف خود به علوم دینی مدرسی سده‌های میانه در قیاس با علم تجربی بسیار به دیده تحقیر می‌نگرد (Carrel, 1935: 277؛ نیز نک Carrel, 1939: XIV-XV). او به صراحت مبنای پوزیتیویستی خود را بیان می‌دارد که «صرفاً چیزهایی را واقعاً می‌دانیم که بتوانیم به نحوی مشاهده کنیم» (Carrel, 1935: 31).

باین حال، اسلام‌گرایان ایرانی ظاهراً برپایه دیگر اظهارات مؤلف درباره ضرورت مطالعه علمی پدیده‌هایی مثل شفا با دعا یا تله‌پاتی که ماورائی انگاشته می‌شوند و تا زمان تألیف کتاب هنوز به درستی مطالعه علمی نشده‌اند (Carrel, 1935: 5)، چنین تصور می‌کنند که ایده او برای تأسیس یک علم جامع برای شناخت انسان کوششی با هدف تأسیس علمی وام‌دار دین است و اگر با استناد به ضعف شیوه‌های رایج علوم انسانی در عصر خود و غلبه روش‌های کمی در آن‌ها استدلال می‌کند که علوم انسانی نوین شبه‌علم و فاقد اعتبار اند (Carrel, 1935: 27) لابد بیش‌های متکلمانه را معتبر می‌انگارد.

این گونه، از دهه ۱۳۸۰ش به بعد این قبیل عبارات از قول الکسیس کارل بسیار نقل می‌شود که کالبدشناسی، فیزیولوژی، روان‌شناسی، علم تربیت، جامعه‌شناسی، تاریخ و اقتصاد گنه وجود آدمی را کشف نمی‌کنند؛ زیرا در آن‌ها عوامل ماوراءطبیعی مؤثر بر وجود انسان کاویده

۵۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

نمی‌شود. از این رو انسانی که متخصصان این دانش‌ها می‌شناسند جز شبیحی ساخته و پرداخته روش‌های همان دانش نیست و انسان به همین سبب ناشناخته مانده است (برای این عبارات، نک: ترجمه عنایت ص ۱۶؛ برای اصل عبارت مؤلف، نک: Carrel, 1935: 27؛ برای نمونه از استنادات مکرر به این فقرات، نک: طوسی، ۱۳۸۰: ۶۰؛ میرخانی، ۱۳۸۳: ۷۶-۷۷؛ رنجبر حقیقی، ۱۳۸۳: ۹۳).

هدف از نقل مکرر عبارات یادشده باز نمودن این معناست که کارل هم‌چون یک دانشمند بزرگ دارد به نقصان علم بشری اعتراف می‌کند؛ پس ما نیز باید جهت‌گیری‌های علمی را به نفع داده‌های وحیانی کنار گذاریم و به جای تکیه بر علم تجربی نوین، به دین تکیه کنیم. قرار است استدلال شود که علم قادر به شناخت انسان و مناسبات اجتماعی انسان‌ها نیست و از این رو، انسان نیازمند دین است (نک: پرچم، ۱۳۸۱: ۵؛ موسویان، ۱۳۸۱ش: ۵۳). سبب ناتوانی علم نیز همین است که انسان موجودی چندبعدی است و بدون تمسک به وحی و صرفاً بر اساس علوم مثل روان‌شناسی و جامعه‌شناسی و فلسفه نمی‌توان همه ابعاد وجودی او را شناخت (رنجبر حقیقی، ۱۳۸۳: ۹۳).

آن‌چه اینان از کتاب کارل برمی‌گیرند صرفاً سخنی کلی‌گویانه و تشکیکی درباره‌ی ناشناختگی انسان است؛ سخنی که البته در هر زمان و مکانی می‌تواند به درجاتی صحیح انگاشته شود. فراتر از این سخن کلی‌گویانه هیچ‌یک از نتایجی که کارل با تکیه بر این سخن می‌جوید هرگز در نوشتار ایرانیان بازتاب نیافته است. به‌عکس، ناهم‌سو با سخنان کارل در کتاب و تنها به استناد قول او درباره‌ی ناشناختگی انسان استدلال کرده‌اند که ما انسان‌ها نمی‌توانیم خود را درست بشناسیم و نیازهای خود را دقیق بدانیم؛ پس باید منبعی فراتر از خود انسان برای شناخت او بیابیم (برای نمونه، بنگرید: نیک‌زاد، ۱۳۸۲: ۸-۹).

۶. نتیجه‌گیری

سخنان کارل به خاطر پرستیژ علمی او مورد توجه اسلام‌گرایان ایرانی قرار گرفت. اینان آرائی را که کارل در جای‌جای کتاب ابراز داشته بود هم‌چون دستاورد تحقیقات علمی او تلقی کردند؛ حتی اگر آن آراء هیچ ربطی به تخصص علمی کارل نداشت. چنین تلقی شد که فردی از خود غریبان که البته منصف است به ناکارآمدی روش‌های غربی و فروپاشی قریب‌الوقوع تمدن غرب اعتراف می‌کند. پایه‌پای اعلام انحطاط تمدن غربی برپایه‌ی آراء کارل، از قول او لزوم محدودسازی حضور اجتماعی زن‌ها را نیز ترویج کردند؛ گرچه در دهه ۱۳۴۰ش چنین

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۳

راهبردی را با تأکید بر وظیفه مادری پیش می‌گرفتند و در دهه ۱۳۶۰ش آن را به بحث‌های نظری‌تری مثل مبانی حقوق زنان پیوند می‌زدند.

شخصیت کارل به‌زودی برای اسلام‌گرایان ایرانی هم‌چون یک حکیم والاقدر، و اثرش نیز مرجع‌اعلای علمی انگاشته شد؛ مرجعی منصف که در آن میان حقائق علمی حاصل از مطالعات مؤلف با حقائق دینی صلح افتاده، و علم در جایگاه مؤید باورهای دینی ظاهر شده است. مثلاً سخنان کارل درباره کشتن مجرمان را درک شهودی یک نابغه نسبت به احکام و حدود شرعی مثل قطع دست سارق انگاشتند که اسلام ۱۴۰۰ سال پیش بیان داشته بود. این شیوه بهره‌جویی از اثر در آستانه دهه ۱۳۴۰ش با تکیه بر اظهارات مؤلف در حوزه علوم تجربی آغاز شد؛ اما به تدریج آراء او را در حوزه تاریخ، روان‌شناسی، تعلیم و تربیت و مطالعات اجتماعی نیز معتبر دانستند؛ آرائی استطرادی در آثار کارل که وی در ابرازشان بر تخصص علمی و حرفه‌ای خود متکی نبود.

بعد از انقلاب نیز — با توسعه مباحث نظری که در اثر توسعه تحقق عملی دین پدید آمده بود — اثر وی را هم‌چون نسخه‌ای ناقص از تعالیم کامل دین اسلام برای زندگی انسان باز نمودند. از دهه ۱۳۸۰ش به بعد و پایه‌پای توسعه گفتمان علم دینی در ایران هم باز اثر کارل یک منبع مهم برای انسان‌شناسی، نقد علوم انسانی رایج، و تأکید بر لزوم تأسیس یک علم جدید درباره انسان شد؛ هرچند کارل هرگز نمی‌خواست علمی دینی و غیرتجربی برای شناخت انسان بنا نهد.

این‌گونه، با تصویر شدن شخصیت کارل هم‌چون یک «دیگری مؤید»، زمینه برای بهره‌مندی گسترده از آراء او در حوزه‌های علمی مختلف پدید آمد. شاید کم‌بود منابع علمی معتبر به زبان فارسی سبب شده بود ارجاع به حدسیات و اظهارات پراکنده در اثر وی در زمینه‌های مختلف گسترده شود. ایرانیان هرگز مقاله‌ای در این باره ننوشتند که کارل واقعاً چه می‌گوید، هرگز ترجمه‌های آثار او را نقد نکردند، جز آگاهی‌هایی دست‌چندم درباره او حاصل نکردند و هرگز مطالعه‌ای روشمند و علمی درباره زندگی و افکارش را پی نگرفتند. آن‌ها فقط نقش خود را در آینه کارل دیدند: می‌خواستند حرف‌های خود را از تریبون علم بزنند و به این منظور، از کارل بغایت بهره جستند.

۵۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

پی‌نوشت‌ها

۱. چاپ سنگی سربیی: به کوشش محمدابراهیم شیرازی، به خط مرتضی حسینی برغانی، تهران: چاپ‌خانه میرزاعلی‌اصغر و میرزا حسن.
۲. این تحلیل را احمد پاکتچی در یک سخن‌رانی با عنوان «انسان‌گرایی در فرهنگ اسلامی» در دانشگاه امام صادق (ع) و به دعوت گروه فلسفه و کلام اسلامی آن دانشگاه، و احتمالاً در حدود ۱۳۸۹ش بیان داشته است.
۳. از عباس اسکوئیان بابت ممکن کردن دسترسی من به این نسخه سپاس‌گزار ام
۴. از میترا دبیری بابت ارسال نسخه‌ای از آخرین ویراست مترجم بر اثر (۱۳۸۵ش)، نقل خاطرات، راه‌نمایی‌های فراوان دیگر، و از جمله بیان همین نکته سپاس‌گزار ام.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

- ابرلن، شارل (۱۳۲۳ش)، «دکتر الکسیس کارل»، یادگار، سال اول، شماره ۵، ص ۵۴-۶۲.
- اسفندیاری، محمد (۱۳۶۹ش)، «عنوان کتاب و آیین انتخاب آن»، آینه پژوهش، شماره ۳، ص ۲۲۴-۲۳۴.
- اسلام و مشکلات تمدن: انسان ناشناخته (۱۳۴۶ش)، مکتب اسلام، سال ۹، شماره ۲، ص ۵۱-۵۳.
- امری، مرضیه و عبداللهی، کبری (۱۳۹۵ش)، «بررسی مقایسه‌ای انسان‌شناسی از دیدگاه قرآن و اومانیزم»، مطالعات تطبیقی حقوق بشر، شماره ۱، ص ۵۳-۶۶.
- انصاری، جعفر (۱۳۸۲ش)، «مبانی اقتصاد از دیدگاه قرآن کریم»، معرفت، شماره ۶۶، ص ۱۷-۲۵.
- ایمان، محمدهادی (۱۳۶۲ش)، «نقش حیاتی پوست»، رشد معلم، شماره ۹، ص ۴۶-۴۹.
- ایمان‌زاده، معصومه (۱۳۸۲ش)، «نقش جنسیت در تدوین حقوق»، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، سال ۱۰، شماره ۳۱، ص ۲۰۶-۲۲۸.
- ایمانی، محمدرسول (۱۳۸۳ش)، «کتاب‌شناسی توصیفی انسان‌شناسی»، معرفت، شماره ۸۱، ص ۱۱۲-۱۲۰.
- آشفته، امیر (۱۳۴۹ش)، «حقوق خانواده: زناشویی»، مه‌نامه قضایی، شماره ۵۷، ص ۳۲-۴۲.
- آل‌ابراهیم، محمود (۱۳۷۳ش)، «کاربرد روانشناسی در زبان انگلیسی»، رشد آموزش زبان، شماره ۳۳، ص ۱۴-۲۰.
- آینده انسانیت (۱۳۴۴ش)، معارف جعفری، شماره ۴، ص ۶۲-۶۷.
- بازرگان، مهدی (۱۳۳۸ش)، «پراگماتیسم در اسلام»، مجموعه حکمت، شماره ۴۷، ص ۱۴-۲۰.
- بدرود با مشاهیر (۱۳۹۱ش)، حافظ، شماره ۹۶، مرداد ۱۳۹۱ش، ص ۷۶.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۵

- برزنونی، محمدعلی (۱۳۹۶ش)، «معنویت در آخرالزمان»، مشرق موعود، شماره ۴۴، ص ۷۷-۱۱۸.
- «بهزودی آزادی زنان محدود می‌شود» (۱۳۴۰ش)، مکتب اسلام، سال ۳، شماره ۱۱، ص ۲-۷.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۶ش)، «دنیای کودک»، مکتب اسلام، سال ۸، شماره ۶، ص ۳۲-۳۵.
- بهشتی، احمد (۱۳۵۳ش)، «فاجعه بزرگ در جهان امروز»، مکتب اسلام، سال ۱۵، شماره ۷، ص ۷۲-۷۶.
- بهشتی، احمد (۱۳۵۴ش)، «مبارزه با تبعیض نه تفاوت»، مکتب اسلام، سال ۱۶، شماره ۱۰، ص ۵۴-۵۸.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۸ش)، «نقش مادر»، مکتب اسلام، سال ۱۰، شماره ۱۰، ص ۴۴-۴۷.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۶ش)، «انسان در صحنه زندگی: پرورش عواطف»، مکتب اسلام، سال ۸، شماره ۷، ص ۴۳-۴۶.
- «پاسخ به یک سؤال» (۱۳۵۷ش)، مکتب اسلام، سال ۱۸، شماره ۶، ص ۵۴-۵۸.
- پرچم، اعظم (۱۳۸۱ش)، «ضرورت وحی و رسالت از دیدگاه قرآن»، گلستان قرآن، شماره ۱۱۹، ص ۵-۷.
- تاجدینی، فرهاد (۱۳۶۵ش)، «گرایش فطری توحیدی»، تربیت، سال دوم، شماره ۶، ص ۴۶-۴۹.
- تلگراف مورخ ۱۵ آبان درباره درگذشت الکسیس کارل (۱۳۲۳ش)، در حاشیه مقاله شارل ابرلن (نکته همین منابع، ابرلن).
- جعفریان، رسول (۱۳۹۸ش)، «استاد مطهری، فلسفه و دانش روز»، مقالات و رسالات تاریخی، شماره ۸، ص ۱۲۷-۱۵۴.
- جنابزاده، محمدعلی (۱۳۴۹ش)، «ره چنان رو که ره روان رفتند»، ارمغان، سال ۳۹، شماره ۱، ص ۳۳-۳۶.
- جلالی، مجتبی و دیگران (۱۳۹۸ش)، «وابستگی کمال انسان به دین از منظر علامه طباطبایی»، معارف عقلی، شماره ۳۹، ص ۲۹-۴۶.
- حجازی، فخرالدین (۱۳۴۴ش)، «سوگندهای قرآن»، نامه آستان قدس، شماره ۲۱، ص ۲-۱۹.
- حجتی کرمانی، علی (۱۳۵۰ش)، «تمدنی ناسازگار با انسان»، مکتب اسلام، سال ۱۲، شماره ۹، ص ۵۶-۶۱.
- حجتی کرمانی، علی (۱۳۴۹ش)، «اسلام آیین زندگی: مجازات سرقت و زیان‌های رژیم زندان»، مکتب اسلام، سال ۱۱، شماره ۱۱، ص ۶-۱۶.
- حجوانی، مهدی (۱۳۷۸ش)، «سرانجام بچه‌ها خدا را برمی‌گردانند»، پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۱۸، ص ۲-۱۳.
- حسینی، علی‌اکبر (۱۳۵۳ش)، «با هم به تماشای عظیم‌ترین شهر صنعتی برویم»، مکتب اسلام، سال ۱۶، شماره ۳، ص ۵۸-۶۰.
- حسینی، علی‌اکبر (۱۳۶۲ش الف)، «راه غلبه بر عادات غلط»، مکتب اسلام، سال ۲۳، شماره ۱، ص ۳۸-۴۱.
- حسینی، علی‌اکبر (۱۳۵۵ش)، «سفری به اعماق وجود انسان»، مکتب اسلام، سال ۱۷، شماره ۵، ص ۳۱-۳۴.

۵۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

- حسینی، علی‌اکبر (۱۳۶۲ ب)، «ویژگی‌های تعلیم و تربیت اسلام: نخستین سنگ زیربنای تربیت انسان»، مکتب اسلام، سال ۲۳، شماره ۳، ص ۳۷-۴۲.
- حسینی، احمدرضا (۱۳۸۰ش)، «نگاهی به مبانی کنوانسیون رفع هر گونه تبعیض علیه زنان»، رواق اندیشه، شماره ۱، ص ۱۱۴-۱۲۴.
- حقانی زنجانی، حسین (۱۳۵۰ش)، «تفاوت جسمی و روحی سن زن و مرد»، مکتب اسلام، سال دوازدهم، شماره ۱۱، ص ۲۲-۲۵.
- حقانی زنجانی، حسین (۱۳۷۳ش)، «طرق مختلف رشد روحی از دیدگاه اسلام»، مکتب اسلام، سال ۳۴، شماره ۹، ص ۲۷-۳۴.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۱ش)، «مکتب تفکیک»، کیهان فرهنگی، شماره ۹۵، ص ۵-۲۵.
- حکیمی، محمود (۱۳۴۸ش)، «غرب بیمار است»، مکتب اسلام، سال ۱۰، شماره ۱۲، ص ۲۹-۳۱.
- «حوادث ناموزون در جهان منظم چه می‌کنند؟» (۱۳۶۳ش)، مکتب اسلام، سال ۲۴، شماره ۳، ص ۶۱-۶۶.
- د.ا.ی (۱۳۵۴ش)، «عقل و عشق با آگاهی و تحرک»، مکتب اسلام، سال ۱۶، شماره ۵، ص ۳۶-۳۹.
- دارکو، سووین (۱۳۴۷ش)، «جهان‌بینی بکت»، ترجمه ع. نوریان، نگین، شماره ۳۷، ص ۱۸-۲۱.
- دبیری، میترا (۱۳۹۱ش)، «یادی از دکتر پرویز دبیری»، بخارا، سال پانزدهم، شماره ۸۸، ص ۶۱۲-۶۱۵.
- دردانه، فاطمه (۱۳۷۸ش)، «حق متفاوت بودن»، کتاب تقد، شماره ۱۲، ص ۵۴-۶۷.
- دوست‌محمدی، هادی (۱۳۵۵ش)، «انسان معاصر کودکانه می‌اندیشد»، مکتب اسلام، سال ۱۷، شماره ۵، ص ۴۵-۴۸.
- دوست‌محمدی، هادی (۱۳۶۱ش)، «محیط و جوانان»، مکتب اسلام، سال ۲۲، شماره ۱، ص ۴۴-۴۷.
- رزمجو، حسین (۱۳۷۶ش)، «ارمغان حجاز و لاله طور»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۳۷، ص ۴-۷.
- رزمجو، حسین (۱۳۵۷ش)، «انسان و ابعاد شخصیت او»، جستارهای ادبی، شماره ۵۶، ص ۷۹۳-۸۱۰.
- رشیدپور، عبدالمجید (۱۳۴۳ش)، «راه و رسم زندگی: شهرت طلبی؟»، مکتب اسلام، سال ۵، شماره ۱۰، ص ۱۶-۱۸.
- رنجبر حقیقی، علی (۱۳۸۳ش)، «شخصیت‌شناسی تطبیقی: تحلیل شخصیت انسان از دیدگاه روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، فلسفی و کلامی»، معرفت، شماره ۸۱، ص ۸۷-۹۹.
- رهبر، محمدتقی (۱۳۷۷ش)، «حمله و ضد حمله فرهنگی غرب»، پاسدار اسلام، شماره ۲۰۶، ص ۱۴-۱۸.
- «ریشه نگرانی‌ها» (۱۳۵۲ش)، مکتب اسلام، سال ۱۴، شماره ۶، ص ۴-۷.
- سال‌شمار زندگی علی شریعتی (بی‌تا)، مندرج در پایگاه اینترنتی بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی <<http://drshariati.org/?p=44>>، دسترسی در ۷ دی‌ماه ۱۴۰۱ش.
- سبحانی، جعفر (۱۳۶۱ش)، «دل و قلب یا الهام و اشراق»، مکتب اسلام، سال ۲۲، شماره ۶، ص ۱۶-۱۹.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۷

سبحانی، جعفر (۱۳۶۳ش)، شناخت در فلسفه اسلامی، بازنشر قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۲ش.
 سعیدی، احمد (۱۳۲۷ش)، «توجه به دین و مذهب: اثر و قوت دعا»، آموزش و پرورش، سال ۲۳، ص ۴۵-۴۹.

شریعتی، علی (۱۳۷۱ش)، چه باید کرد، مجموعه آثار، شماره ۲۰، تهران: قلم.

شریعتی، علی (۱۳۶۵ش)، «معبودهای من»، هبوط در کویر، مجموعه آثار، شماره ۱۳، تهران: چاپخش.

شریعتی، علی، نامه به کاظم متحدین (بی تا)، نامه‌ها، مجموعه آثار، شماره ۳۴، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی کتاب‌ناک <<http://ketabnak.com/book/48279>> دسترسی در ۱۶/۱۰/۱۴۰۱ش.

شریعتی، محمدتقی (۱۳۳۹ش - الف)، «آغاز وحی»، نامه آستان قدس، شماره ۳، ص ۵-۱۳.

شریعتی، محمدتقی (۱۳۳۹ش - ب)، مقدمه بر نیایش الکسیس کارل، ترجمه علی شریعتی، مشهد، انجمن دانشجویان مشهد، ۱۳۳۹ش.

شفیعی دارابی، محمدحسین (۱۳۷۱ش)، «پیش‌گویی‌های قرآنی»، معرفت، شماره ۳، ص ۲۷-۳۵.

صالحی کرمانی، محمدحسن (۱۳۳۹ش)، «زنان باید آزادی داشته باشند؛ ولی معنی آزادی چیست؟»، جهان دانش، شماره ۱، ص ۲۹۵-۳۰۵.

صباغیان، علی (۱۳۸۱ش)، «بررسی کارآیی و اثربخشی با تکیه بر عوامل انگیزشی از دیدگاه اسلام»، پژوهشهای مدیریت راهبردی، شماره ۲۹، ص ۷۷-۹۳.

طوسی، عزیز (۱۳۸۰ش)، «روان‌شناسی و جامعه‌شناسی اعتیاد»، ددرسی، شماره ۲۵، ص ۵۹-۶۱.

غفرانی، محمد (۱۳۴۸ش)، «اثر نیایش»، مکتب اسلام، سال ۱۱، شماره ۲، ص ۳۸-۴۰.

فارسی، جلال‌الدین، انسان‌شناسی (۱۳۵۸ش)، جلد چهارم: انسان‌شناسی و حیانی ساختار آدمی، بخش پنجم: ساختار روان‌کاوی، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی «یا وتر الموتور» متعلق به شهریار سلیم‌زاده <<https://shahryarsalimzade.blog.ir>> دسترسی در ۱۷ دی‌ماه ۱۴۰۱ش.

فکور، فاطمه (۱۳۷۸ش)، «پایگاه اجتماعی و سیاسی زن»، کتاب نقد، شماره ۱۲، ص ۳۰-۴۵.

«فهرست کتاب‌های منتشرشده در شهریور ۱۳۸۳ش» (۱۳۸۳ش)، کتاب ماه علوم و فنون، شماره ۷۸، ص ۶۳-۵۵.

«فهرست کتاب‌های منتشرشده تیرماه ۱۳۷۹ش: علوم طبیعی و ریاضیات» (۱۳۷۹ش)، کتاب ماه علوم و فنون، شماره ۲۸، ص ۴۹-۵۵.

قائمی، علی (۱۳۶۸ش الف)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت اول، تربیت، شماره ۴۲، ص ۲۲-۲۴.

قائمی، علی (۱۳۶۸ش ب)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت چهارم، تربیت، شماره ۴۴، ص ۱۰-۱۳.

قائمی، علی (۱۳۶۹ش)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت نهم، تربیت، شماره ۴۹، ص ۱۸-۲۱.

قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۵ش)، «اختیار طلاق با کیست؟»، مکتب اسلام، سال ۷، شماره ۶، ص ۵۰-۵۴.

قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۳ش)، «دین‌شناسی»، معارف جعفری، شماره ویژه، ص ۲۲۳-۲۶۷.

۵۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

- قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۷ش)، «روح تقلید و خرافه‌پرستی»، مکتب اسلام، سال ۹، شماره ۶، ص ۱۰-۱۳.
- قزوینی، مهوش (۱۳۹۱ش)، «نیایش در متون کهن و شاه‌نامه امین»، حافظ، شماره ۹۲، ص ۸۱-۸۷.
- کارل، الکسیس، انسان موجود ناشناخته، ترجمه عنایت‌الله شکیب‌پور (۱۳۶۰ش)، تهران: شهریار؛ همان، ترجمه پرویز دبیری (۱۳۵۴ش)، ضمن الکسی کارل: مجموعه آثار و افکار، اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید؛ همان ترجمه، ویراسته شهریار دبیری (۱۳۸۵ش)، اصفهان: مه‌افروز؛ همان ترجمه، ویراستی جدید (۱۴۰۱ش)، تهران: نگاه؛ همان کتاب، ترجمه عربی عادل شفیق (بی تا)، قاهره: الدار القومیه؛ همان، ترجمه عربی شفیق اسعد فرید (۱۹۷۴م)، بیروت: مکتبه المعارف.
- کاتالوگ کتاب‌خانه ملی ایران، قابل دست‌رسی در پایگاه اینترنتی سازمان اسناد و کتاب‌خانه ملی ایران <<https://nlai.ir>>، دست‌رسی در ۱۷ دی‌ماه ۱۴۰۱ش.
- کتابی، احمد (۱۳۶۶ش)، «طبیعت و انسان»، کیهان فرهنگی، شماره ۴۰، ص ۱۶-۲۰.
- کریمی، نصرت (۱۳۷۸ش)، «تجربه ای در باور درمانی»، بخارا، شماره ۶، ص ۲۸۴-۲۹۴.
- گرامی، محمدعلی (۱۳۴۷ش)، «درماندگی بلوک‌های شرق و غرب»، معارف جعفری، شماره ۹، ص ۲۹۸-۳۰۸.
- «گفته‌ها و نوشته‌ها» (۱۳۶۹ش)، پاسدار اسلام، شماره ۱۰۱، ص ۳۶-۳۷.
- گل‌گیری، م (۱۳۴۹ش)، «پاسداران انسانیت»، معارف جعفری، شماره ۱۱، ص ۱۵۳-۱۶۱.
- گلی زواره، غلام‌رضا (۱۳۸۱ش)، «خانواده و تربیت فرزندان»، مبلغان، شماره ۳۸، ص ۵۶-۷۰.
- مجتهدزاده، محمد (۱۳۳۹ش)، «تأمین سلامتی جسم و جان در اسلام»، جهان دانش، شماره ۱، ص ۱۹۰-۲۰۰.
- محمدی، مسلم (۱۳۹۳ش)، «تحلیل تفاوت‌های جنسیتی زن و مرد در علوم تجربی و آموزه‌های دینی»، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۲۹، ص ۷۱-۸۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۸ش)، آموزش عقاید، قم، دارالتقلین.
- مصطفوی کاشانی، سیدجلال (۱۳۶۴ش)، «پزشکی از قانون ابن سینا تا کنون»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۶، ص ۱۹-۲۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷ش)، توحید، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰ش)، خاتمیت، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹ش)، فلسفه تاریخ، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ش)، تقلید بر مارکسیسم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰ش)، «نکته‌ها و یادداشت‌هایی درباره زن در قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۲۸، ص ۱۲-۲۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵ش)، یادداشت‌ها، تهران: صدرا.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۹

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۴ش)، *اخلاق در قرآن*، بازنشر قم: مدرسه امام علی (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۴۰ش)، «بی‌نظمی‌ها، آفات و بلاها انسان را به الحاد می‌کشاند»، *مکتب اسلام*، سال ۳، شماره ۲، ص ۵۶-۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۴۵ش)، *خدا را بیش‌تر بشناسیم*، تهران: کتاب‌فروشی محمدی، قابل‌دست‌رسی در کتاب‌خانه اینترنتی نورلایب <<https://noorlib.ir>>، دست‌رسی در ۱۷ دی‌ماه ۱۴۰۱ش.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۳۹ش)، «کارگاه عظیم تن»، *مکتب اسلام*، سال ۲، شماره ۵، ص ۲۵-۲۹.
- ملیحی، حسین (۱۳۷۶ش)، «نقش نماز در کاهش اضطراب و دست‌یافتن به آرامش روانی»، *اصلاح و تربیت*، شماره ۳۲، ص ۲۳-۲۵.
- موسوی، جمال‌الدین (۱۳۴۳ش)، «روحیه جوانان را بشناسید و با درک مشکلات واقعی جوانان را دریابید»، *معارف جعفری*، شماره ۱، ص ۶۷-۷۷.
- موسوی، سیدمجتبی (۱۳۵۲ش)، «هشدار به آن‌ها که با آلودگان در تماس اند»، *مکتب اسلام*، سال ۱۵، شماره ۲، ص ۳۳-۳۶.
- موسوی لاری، مجتبی (۱۳۴۹ش)، *اسلام و سیمای تمدن غرب* (ویراست دوم: تهران: کتاب‌خانه صدر، ۱۳۴۹ش)، نسخه استفاده‌شده: تحریر ۱۳۵۴ش، قابل‌دست‌رسی در پایگاه اینترنتی نور فاطمه <<http://noorfatemah.org/library>>، دست‌رسی در ۱۷ دی‌ماه ۱۴۰۱ش.
- موسویان، عباس (۱۳۸۱ش)، «دین و اقتصاد»، *اقتصاد اسلامی*، شماره ۸، ص ۳۷-۶۰.
- مهدی‌پور، علی‌اکبر (۱۳۶۰ش)، «روزه در اسلام»، *مکتب اسلام*، سال ۲۱، شماره ۵، ص ۵۹-۶۴.
- میرخانی، عزت‌السادات (۱۳۷۸ش)، «اسلام و نفی خشونت در خانواده»، *مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۶، ص ۳۴-۴۷.
- میرخانی، عزت‌السادات (۱۳۸۳ش)، «جایگاه زن در نهج‌البلاغه»، *پژوهش‌های نهج‌البلاغه*، شماره ۱۰، ص ۶۶-۱۱۱.
- میرخلیلی، محمود (۱۳۷۹ش)، «خشونت و مجازات»، *کتاب نقد*، شماره ۱۵، ص ۱۲۴-۱۵۳.
- نصری، عبدالله و صمد، بهروز (۱۳۹۴ش)، «آسیب‌شناسی کرامت انسان از منظر نهج‌البلاغه»، *انسان‌پژوهی دینی*، شماره ۳۳، ص ۵-۲۸.
- «نمایه کتاب‌های مهر ۱۳۷۳ بر اساس گزارش اداره کل مراکز و روابط فرهنگی» (۱۳۷۳ش)، *نمایه*، شماره ۳۵، ص ۹۶-۱۱۷.
- نوابی، علی‌اکبر (۱۳۸۱ش)، «چرایی نیاز بشر به دین»، *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره ۳۶، ص ۱۹۵-۲۱۴.
- نوری همدانی، حسین (۱۳۴۰ش)، «شگفتی‌های جهان آفرینش: دستگاه اعصاب»، *مکتب اسلام*، سال ۳، شماره ۵، ص ۱۰-۱۵.

۶۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

نوری همدانی، حسین (۱۳۴۱ش)، «یک بحث روانی و اجتماعی: آیا فطرت انسان بر اساس خیر آفریده شده است؟»، مکتب اسلام، سال ۵، شماره ۱، ص ۲۲-۲۶.

نیکزاد، عباس (۱۳۸۲ش)، «جمهوری اسلامی یا مردم سالاری دینی»، رواق اندیشه، شماره ۲۷، ص ۶-۲۵.

نیکزاد، عباس (۱۳۸۱ش)، «زن و مسؤولیت‌های اجتماعی و سیاسی از نگاه اسلام»، رواق اندیشه، شماره ۸، ص ۳۷-۵۲.

هاشمی، حسین (۱۳۸۲ش)، «کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان»، رواق اندیشه، شماره ۲۲.

هاشمی نژاد، عبدالکریم (۱۳۴۰ش)، «مادیت یا سیل بنیان‌کن»، مکتب اسلام، سال ۳، شماره ۹، آبان ۱۳۴۰ش، ص ۶۳-۶۷.

هاشمی نژاد، عبدالکریم (۱۳۳۹ش)، «مقالات وارده مکتب اسلام و مطبوعات»، مکتب اسلام، سال ۲، شماره ۱۲.

هاشمی نژاد، عبدالکریم (۱۳۳۷ش)، مناظره دکتر و پیر، بازنشر تهران: شاهد، ۱۳۸۰ش.

Bain, Read (1936), Review of four books together, *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 5, pp. 814-817.

Carlson, Anton Julius (1936), review of *Man the Unknown*, *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, pp. 677-678.

Carrel, Alexis, *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers, 1935.

Carrel, Alexis (1939), introduction to the new publication of *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers.

Friedman, David M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York, Ecco.

Keith, Sir Arthur (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, nov. 30.

Reggiani, Andrés Horacio (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books, 2007.

Reggiani, Andrés Horacio (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, ed. Susan Currell and Christina Cogdell, Athens, Ohio University Press.